

Inhoud

2-11	Jan M.F. van Reeth	<i>De ontwikkeling van het mensbeeld in de antieke cultuur</i>
12-18	H. de Greeve	<i>Cicero naar Latijns-Amerika</i>
19-24	A.S. Hartkamp	<i>Delische hymne aan Apollo</i>
25-35	Martijn Icks	<i>Heliogabalus, het monster uit het oosten</i>

JAN M.F. VAN REETH

De ontwikkeling van het mensbeeld in de antieke cultuur

Dr. Jacques De Bie dankbaar opgedragen*

'Talloze krachtige heldenschimmen stortte hij in de Hades;
henzelf gaf hij als buit aan de snelle honden en aan de talrijke roofvogels'

Zo dichtte Homerus in de aanhef van zijn *Ilias* (1,3-5), wanneer hij aan de heldendaden van Achilleus dacht. Ziedaar het prille en nog onbehouwen mensbeeld van de oudste Griekse cultuur: de identiteit van de mens berust (nog) niet in zijn *psychè* die hem doet leven, maar slechts in zijn lichamelijkeheid. In het ongenaakbare dodenrijk vervaagt het bewustzijn tot schimmigheid. De homerische *psychè* is onpersoonlijk; bij de dood past slechts berusting, zoniet vertwijfeling. Alleen de naam van de mens die eens bij een lichaam hoorde, blijft leven in 's dichters verzen en in een vervagende herinnering.

Daarmee bevond zich de Griekse cultuur in Homerus' tijd nog in een animistisch stadium: het volle menselijk bewustzijn is slechts mogelijk, zolang de *psychè* aan haar lichaam is gehecht; zólang beschikt de mens over zijn volwaardige geestelijke vermogens, kan hij verlangen, bedenken, begrijpen en beminnen. De *psychè* na de dood is slechts een schaduw, een virtuele afbeelding, die futloos en doelloos door de ijlte waart. In de onderwereld blijft de individualiteit nog wel vaag herkenbaar, maar zij staat niet meer in relatie met de dingen en heeft dus geen subjectiviteit.

Dit primaire mensbeeld is de gehele antieke cultuurgeschiedenis door sluimerend aanwezig gebleven, zoals in het allerlaatste vers van Vergilius' *Aeneïs* (*vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras* - 'en met een zucht verdween het leven node naar het schimmenrijk') en zoals nog éénmaal blijkt naar het einde toe van de Griekse literatuur uit de fijne, ironiserende persiflage die een veelzijdig stijkluntenaar ervan gaf: de 2de-eeuwse Lucianus, in zijn *Gesprekken met de doden*. Doch de schalkse auteur had er wel een dieper, filosofisch, meer bepaald cynisch doel mee voor ogen. Tussen de homerische wereld en Lucianus ligt evenwel een spanne van ruim duizend jaar Griekse cultuur, die voor ons de heerlijkheid van het menselijk bestaan heeft ontdekt en haar in kunst en literatuur gestalte heeft gegeven.

Oosterse invloed: een driedelig mensbeeld

Alvorens daarop wat dieper in te gaart, moeten we echter al dadelijk even uitwijken voor een oosters intermezzo, waarvan we de eerste sporen misschien al bij Homerus zelf vinden. Behalve de voorstelling van de schimmen die na de dood afdalen en rondwaren in een onherbergzame onderwereld, duikt bij de Grieken reeds vroeg de gedachte op, dat zij als geesten de aarde ontstijgen naar de ijlte der goden. Xenofanes, die rond 570 v.Chr. te Colofon in Ionië werd geboren, lijkt hier een wegbereider te zijn geweest, want Diogenes Laërtius (9, 19) getuigt vele eeuwen later over hem: 'als eerste verkondigde hij dat de ziel (*psychè*) een geest (*pneuma*) is'. In zijn voetspoor (en wellicht ook onder invloed van Diogenes van Apollonia, een tijdgenoot van Socrates) beschrijft Euripides herhaaldelijk hoe de zielen na het leven opgaan in de ether van de goden. Zo lezen we in zijn tragedie *Helena* (1013-1016): 'Er bestaat immers een

bestrafing voor de stervelingen, zoals voor hen daarboven en voor alle mensen: de geest (de *nous*) van de afgestorvenen leeft dan wel niet, maar het bewustzijn (*gnômè*) is onsterfelijk, opgenomen in de onsterfelijke ether.'

Door de overheersende invloed van Plato komt het antieke mensbeeld ons doorgaans haast exclusief dualistisch voor en ook wij denken tot op heden vaak in termen van *lichaam* en *ziel*, alsof er in iedere mens een uitwendig geestelijk wezen is gevestigd dat na zijn efemere bestaan weer uit hem verscheiden zal. Het overbekende adagium *sh'ma sw'ma* - het lichaam is een graf - biedt hiervan een kernachtige verwoording.

Het is echter allerminst zo dat deze gedachte in de oudheid de enig gangbare is geweest. Rond het midden van de 8ste eeuw v.Chr. breekt, vooral in de Ionische wereld en zulks tot bij het begin van de 6de eeuw, de zogeheten oriëntaliserende periode aan, die duidelijk herkenbaar is aan het verschijnen van epische motieven met oosterse inslag op het vaatwerk. Griekenland ondergaat een diepe invloed vanuit de omringende levantiense culturen. Welnu, de Semitische antropologie - zulks in tegenstelling tot het Indogermaanse en vooral Iraanse radicale dualisme - wordt van aanvang af en tot op vandaag gekenmerkt, niet door een tweevoudigheid, maar wel door een fundamentele driedeling. Er is het *lichaam* (het 'vlees' in Bijbelse termen). Er is een geestelijk principe, de goddelijke *influx* of levensadem, die JHWH volgens het scheppingsverhaal bij Adam heeft ingeblazen. Dit is een pneumatisch, goddelijk levensbeginsel - onpersoonlijk, want voor alle mensen gelijk, dat men doorgaans in het bloed lokaliseerde. Daarnaast is er echter een derde component, de ziel, die lichaam en geest met elkaar verbindt. Deze ziel is het *zelf*, die aan iedere individuele mens zijn identiteit verleent. Zo'n ziel is noch zuiver lichamelijk noch louter geestelijk; zij is de band tussen de twee. Aan deze opvatting is het te danken, dat men de mens veel meer als een éénheid kon gaan denken - want de ziel is het, die de verbinding maakt - in plaats van hem te laten uiteenvallen in twee stukken, die bij de menswording tijdelijk en toevallig zijn samengekomen. Dit zal van groot belang blijken voor de toekomst: wat de mens tot mens maakt, hoeft niet iets te zijn wat van buitenaf, vanuit een bovenaardse wereld in hem is komen wonen; binnen de grenzen van de aardse werkelijkheid kan de mens de grondslag van kennis en waarheid voortaan in zichzelf vinden.

Grieken als Anaximenes, Anaxagoras, Diogenes van Apollonia en Euripides noemden het etherisch, geestelijk element *pneuma*; het Semitisch begrip van de ziel wordt op de term *psychè* overgedragen. Dergelijke driedeling is bijvoorbeeld ook te vinden bij het begin van het Johannes-evangelie (1: 13), waar gezegd wordt dat Jezus (en met hem al zijn volgelingen) niet geboren wordt uit bloed (d.i. het *pneuma*), noch uit de wil van het vlees (het lichaam), noch uit de wil van een man (de mens: dit is de ziel, die de identiteit verleent). Origenes zou later uitdrukkelijk ingaan op deze problematiek (in zijn *Disputatio* met Heraclides, bisschop van de Arabieren), waarbij hij de vraag tracht te beantwoorden 'of de ziel samengaat met het bloed'.

Ook het Latijn heeft een overeenkomstige terminologie ontwikkeld. Bij Vergilius heet de ziel (*psychè*) *anima*, de levensadem (*pneuma*) *animus*. Wie dit onderscheid mist, verstaat de dichter verkeerd, die gaarne een vleugje oosterse sfeer inmengt in zijn verzen, onder meer omwille van de Punische couleur locale.

Aristoteles en de graden van de ziel

De duidelijkste vertolking van dit alles treffen we bij Aristoteles aan, maar dan wel met een geheel eigen, nieuwe en geniale invulling. Aristoteles definieert de *psychè* als 'de eerste entelechie van een natuurlijk, georganiseerd lichaam' (*De anima* 1, 412b-6): dit wil zeggen dat door de aanwezigheid van de ziel het lichaam 'geactualiseerd' kan worden, omdat de ziel aan het lichaam zijn identiteit verleent en het maakt tot deze of gene concrete mens. In de mens vormen beide een onafscheidelijke, organische eenheid. Bij de dood verdwijnt deze band en de vorm, de ziel, vervliedt. Vervolgens onderscheidt Aristoteles echter graden (faculteiten) in de ziel, die de mens verder definiëren en hem in steeds toenemende en hogere mate actualiseren. Via het voorstellingsvermogen (de

'fantasie'), legt het verstand (de *nous*) verbanden tussen de fenomenen zoals zij uit de zintuiglijke waarneming naar voren komen. Op het hoogste niveau - dat van het actieve intellect - resulteren deze verbanden in het denkende bewustzijn, dat gescheiden is van de materie en dus ook van het lichaam; het is een uitwendige geest (*De generatione animalium* 744b21), die van buitenuit in de mens komt huizen (*Gen. anim.* 736b28), onvermengd, onlijdelijk, zonder organische band (*De anima* 3,429a26-27). Men zal hierin de goddelijke denkkraft herkennen in de mens, die na de dood overleeft en vervluchtigt in het ongekende. Weliswaar nam Aristoteles geen persoonlijke onsterfelijkheid aan; De Strycker noteerde hierbij: 'De Arabische commentator Averroës heeft goed gezien dat het hier om een geestelijke substantie gaat, die aan alle mensen gemeenschappelijk is.'¹ Is het toevallig dat juist een Arabisch auteur deze fundamenteel Semitische voorstelling van de geest bij Aristoteles heeft onderkend? Averroës besloot uit Aristoteles dat het menselijk geslacht - en niet zozeer de mens als individu - oneindig en dus onsterfelijk moet zijn, omdat zijn speculatief intellect onvergankelijk is.

Het dient gezegd dat de precieze bedoeling van Aristoteles niet altijd duidelijk is; soms is zijn tekst duister en voor verschillende interpretaties vatbaar: de grote Stagiriet deed hier dan ook waar pionierswerk. Zo brengt hij de menselijke geest nergens uitdrukkelijk in verband met de goddelijke *nous*. Deze identificatie komt er pas later, met Alexander van Afrodisias, die van 198 tot 211 peripatetische filosofie doceerde in Athene. Reeds eeuwen vóór Averroës heeft Alexander inderdaad gesteld dat ieder mens geboren wordt met een potentiële theoretische intelligentie. Het hoogste niveau daarvan, het productieve of speculatieve, heeft een onstoffelijk en bovennatuurlijk karakter. Het transcendeert de mens; onvermengd, onlijdelijk en onveranderlijk valt het samen met Aristoteles' eerste oorzaak. Met andere woorden: het is goddelijk van aard. Wie bijgevolg deel wil hebben aan de goddelijke wereld, wie zich met god wil verenigen in een filosofische extase, moet volgens Alexander deelnemen aan de productieve intelligentie en zijn kennis ontwikkelen. Als kennend wezen draagt de mens op die wijze iets van de godheid in zich en wel door zich denkend aan god gelijkvormig te maken. Zo heeft het Griekse denken uiteindelijk de mens vergoddelijkt en verheerlijkt.

De manier waarop Aristoteles het denkproces beschreven heeft, was baanbrekend. Zoals Bergson het vele eeuwen na hem zou overdoen, analyseerde Aristoteles heel minutieus hoe een voorstelling (een *fantasma*) in het bewustzijn tot stand komt; hij merkt op dat het menselijk verstand nooit helemaal los kan werken van het concrete, van de empirie, maar steeds op zoek gaat naar analoge beelden in het geheugen door een proces van anamnese - een term die aldus bij Aristoteles een andere, meer 'diesseitige' zin krijgt dan bij Plato. Onlosmakelijk met de waarneming verbonden is voor Aristoteles ook de lust, de afkeer, de beweging naar iets, die bij een dier na een éénmalige ervaring gefixeerd kunnen geraken in het bewustzijn; de mens daarentegen bezit hier bovenop een oordeelsvermogen, dat boven de afzonderlijke waarnemingen uitstijgt, door slechts het intelligibele ervan over te houden. Door zó, voor de eerste keer, heel nauwkeurig het denkproces van de mens te beschrijven (en we hebben het exposé van Aristoteles sterk geresumeerd), wist hij de bepaling van wat de mens is en wat hem onderscheidt van het dier, een wetenschappelijke grondslag te geven. Wij kunnen vandaag nauwelijks nog inschatten, hoe vernieuwend dat in zijn tijd geweest moet zijn.

De ontvoogding van de mens

Maar laat ons, na deze oosterse en peripatetische verkenning, terugkeren naar de wieg van het Griekse mensbeeld. Want tussen het begin van de oriëntaliserende periode en de tijd van het klassieke Athene is de Griekse cultuur ontloken. Vroeger sprak men

nogal eens over 'le miracle grec', als iets wat plotseling, als het ware uit het niets verschenen is. Nu wij meer de Levantijnse en Egyptische bronnen kennen van de helleense kunst, zijn we echter meteen beter toegerust om het originele, onthutsend nieuwe van het oude Hellas te herkennen. En berust niet veeleer daarin het wonderbaarlijke van dat Griekse mirakel? Laat ons dit nader beschouwen.

Daar staat, als een mijlpaal in de geschiedenis van de mensheid, Protagoras van Abdera (490- ca. 430/429 v.Chr.), met zijn beroemde uitspraak dat 'van alle dingen de mens de maat is, van de zijnden voor hun bestaan, van de niet-zijnden voor hun niet-zijn' (fr. 1 = Plato, *Theaetetus* 152a). Vooral door de kritiek die Plato op de sofisten heeft uitgebracht, kwamen dezen in kwade roep te staan en dit dreigt voor ons het waarlijk grote van hun denken te verdonkermanen. De term 's sofist' is een afkeurende kwalificatie geworden; maar laat ons trachten ze opnieuw en onbevangen tegemoet te treden.

Wat Protagoras bedoelt is, dat de mens, om te oordelen over het bestaan, over de existentie van iets, alleen beschikt over zijn particuliere waarneming, die echter van nature contingent is, gebonden aan de toevallige omstandigheden waarin het waarnemende individu verkeert: voor iemand met bevroren handen kan koel water nog warm aanvoelen. Toch berust het waarheidscriterium voor Protagoras in de mens. De waarheid komt voortaan voor de Grieken niet meer van een koning of van een mythe die het eenheidsdenken grondt. De sofisten hebben, bij de dageraad van de klassiek Griekse cultuur, de mens definitief ontvoogd en hem in de wereld autonoom verklaard. Dat kon pas in een welbepaalde politieke constellatie geschieden, binnen een samenleving waarin niet langer de mening van één instantie telde, van een koning of hogepriester, maar waarin burgers op voet van gelijkheid discussiëren, ieder vanuit zijn waarheid, als vrije mensen. Dat kan in een democratie, maar eveneens in een oligarchie: in beide systemen bestaat er immers een klasse van gelijken (de burgers - de *homoioi*).

Let wel: Protagoras zegt niet dat er geen goden zouden zijn, integendeel stelt hij: 'over de goden kan ik niet uitmaken of ze bestaan of niet bestaan of wat ze zouden zijn volgens hun natuur. Teveel belet ons dit te weten: hun onzichtbaarheid en de korte duur van het menselijk leven' (fr. 4 = Eusebius, *Praeparatio Evangelica* 14, 3.7). Dit wil zeggen: de menselijke waarneming laat niet toe de godenwereld te schouwen en ons leven is te kort om uit constanten in de waarneming een bovennatuurlijke onveranderlijkheid te kunnen afleiden. De mens kan enkel vertrouwen op de relatieve waarheid, die hij kent uit zijn particuliere waarnemingen; hij kan zich slechts door zijn *oordeel* laten leiden. Protagoras zegt dus niet méér dan dat de mens de maat is *van de dingen*. Hier, in het 'diesseitige', is de mens aangewezen op zichzelf. Dit is dé grote revolutie, dé grote ontdekking en verworvenheid van de Griekse cultuur voor die van de hele wereld erna: de mens die autonoom wordt, de ontvoogding van de vrije burger!

Het meest onmiddellijk en het duidelijkst kunnen we dit waarnemen in de kunst. Een beetje zoals in de Romaanse kathedralen, maakten in het oude Oosten beeldhouwwerken nagenoeg steeds deel uit van het monument waarvoor ze bestemd waren, als reliëfs op tempelwanden en graven, terwijl de zeldzamere vrijstaande beelden toch een eenheid vormden met hun omgeving. Kijken we dan, bijvoorbeeld, naar het ontzagwekkende bronzen godenbeeld uit Artemision, dat zich nu in het Nationaal Museum van Athene bevindt en dat al dateert van de jaren 470 v.Chr. Men weet niet eens of het Zeus of Poseidon voorstelt, precies omdat het in de allereerste plaats de mens verbeeldt en verheerlijkt. Het postuur staat volkomen vrij, het kan overal worden opgesteld en van alle zijden worden bekeken. Ook de Griekse beeldhouwkunst is autonoom geworden en in haar werd ook de mens autonoom.

Maar - en dat is misschien nog het belangrijkste van al - tevens de gedachte wordt

autonoom, en niet alleen de gedachte zelf, doch zelfs de uitdrukking ervan. In het centrum staat immers voortaan het waarnemende en oordelende subject. Aan hem verschijnt de objectieve werkelijkheid als relatief. Heel de literatuur verandert daarmee van gelaat. De oude oosterse letteren hadden een direct karakter; zij bevatten gebeden of delen als registers, koningslijsten en kronieken een reeks feiten mee. Zelden geven ze echter context, ze vertellen er nooit bij in welke omstandigheden en waaróm een bepaald gebed werd uitgesproken. Precies daarom blijven voor onze kennis van het oude Oosten Griekse bronnen zoals Herodotus onvervangbaar. Niet voor niets behoort het reisverslag tot het oudste Griekse proza. Men trekt de wereld rond en vol prille verbazing kijkt men naar het vreemdsoortige, naar al wat anders is, naar het unieke van de ontelbare omringende culturen. Men vergelijkt en de hele wereld wordt relatief. Door de wereld te objectiveren en te veruitwendigen in een tekst, te beschrijven, ontstaat voor de eerste keer in de geschiedenis echte subjectiviteit. De auteur van een tekst is ook niet langer een anonieme scribent: hij geeft immers een persoonlijk oordeel over de dingen en ordent zijn gedachten daarom voortaan op een andere, geheel nieuwe manier. Ook de taal weerspiegelt de veranderingen in het mensbeeld. De eindeloze 'en - en' stijl van de oosterse literatuur wordt doorbroken en door de sofisten wordt de hypotactische, relaterende zinsbouw voor het eerst tot een hoogtepunt gevoerd in de retorische volzin of periode (waarmee wij onze jeugd nog steeds en terecht laten worstelen, om het vermogen tot denken en begrijpen te ontwikkelen - basis voor elke ware *humanitas*): als de dingen immers relatief zijn en onderling verband houden, maar ook subjectief zijn - dat wil zeggen in relatie staan tot een subjectieve waarnemer die ze objectiveert - dan moet men die verbanden ook talig kunnen uitdrukken, in de tekst brengen door wat wij *syntaxis* noemen, om een reeks begeleidende omstandigheden te kunnen ordenen rondom één centrale gedachte.

Daarmee hebben de Grieken de basis gelegd voor de discursieve denkvorm, voor de filosofie en de wetenschap. Tot op de dag van vandaag plukken wij daar de vruchten van. Een aantal grote waarden van onze Europese beschaving kan hieruit worden afgeleid: aandacht voor andere culturen en levensbeelden; wijsheid, dialoog, verdraagzaamheid, respect voor de overtuiging van anderen en openheid - de grondhouding voor elke wetenschappelijke nieuwsgierigheid.

Het Romeins particularisme

In niet onbelangrijke mate hebben de Romeinen dit Griekse ideaal bijgesteld door het verder te relativiseren. Afgesleten is inderdaad het cliché, dat de Romeinen geen originele denkers waren, maar slechts de eclectische verspreiders van Griekse modellen, via de met bloed bevleekte voren van hun veroveringstochten en een gruwzame *Pax Romana*. Het dient gezegd dat de Romeinen zelf het hunne hebben bijgedragen tot deze vertekening, zoals Vergilius in de beroemde verzen die hij Anchises in de mond legt en volgens dewelke de Grieken *mollius*, levensechter, hebben gebeeldhouwd en beter hun gedachten vertolkten en het universum doorvorsten (*Aeneis* 6, 847-850). Niettemin voelen wij spontaan aan, dat we met deze voorstelling de Romeinen onrecht aandoen. Hoe zouden we Ovidius, om slechts deze te noemen, die gedurende de ganse Middeleeuwen door tallozen genoten werd en nagevolgd, een epigoon kunnen noemen? De Romeinen hebben integendeel iets fundamenteels toegevoegd aan ons westers mensbeeld. Misschien komt dat wel omdat zij, veel meer dan de Grieken, dachten als juristen.

Juristen weten immers als geen anderen dat haast niemand beantwoordt aan het ideaal van de nobele filosoof. Seneca, met al zijn wijsheid en hoogdravende ethische precepten, heeft zichzelf schaamteloos gecorrumpeerd in de maalstroom van het Nero-regime.² Zoals maar weinig mensen beantwoorden aan het schoonheidsideaal

van de Griekse atleten die in beelden zijn vereeuwigd, zo zijn mensen ook moreel wankelbaar. Dienovereenkomstig hebben de Romeinen het Griekse mensbeeld gehumaniseerd; uit de helleense *mensheid*, werd de Romeinse *menselijkheid* geboren.

Aeneas, de Romeinse oerheld, vervult ons met weerzin wanneer hij stamelend aan zijn geliefde Dido gaat vertellen dat hij gehoorzamen moet aan de goden en aan zijn roeping en uit *pietas* haar moet verlaten, haar zodoende tot zelfmoord drijvend. Vergilius doet niets om dit beeld te verbloemen: 'hij, indachtig de opdracht van Juppiter, met starre blik, onderdrukte moeizaam zijn ontroering in zijn hart' (4, 331-332). Een sprakeloze held is hij, die vol vertwijfeling wegvlucht voor zijn gevoelens. Maar tegelijk met onze afkeer, dragen we Aeneas ook begrip toe, want in hem heeft de held mensenmaat verworven. *Sunt lacrimae rerum* (1, 463), de wereld is een tranendal. De mens Aeneas verschijnt in al zijn zwakheid voor ons en desondanks weet hij zich te verheffen. Ziedaar het Romeinse en meteen ook óns, voldragen humanisme! De *pius* Aeneas moest verootmoedigd worden om zijn ware grootheid te bereiken. Als een gebroken man, met vanuit zijn verwoeste vaderstad slechts enkele geredde schamelheden op de schouders, uitgespuwd door vertoornde goden en een ziedende zee, gaat hij tastend zijn duistere zending tegemoet, met vallen en opstaan, onderweg verzinkend in een heilloos liefdesavontuur, niet eens een boosaardige bekoring. De genadeloze goden hadden het immers anders met hem voor. Het humanisme van de Grieken is bij de Romeinen concreter (een 'seinsbedingter Subjektivismus'³) geworden, gekruid en geteisterd vanuit een onbarmhartige *condition humaine*.

Dat alles zien we ook weerspiegeld in de Romeinse plastische kunsten. De mens is geen halfgod meer, zijn aangezicht is niet meer dat van de veredelde hellenistische heersersportretten, als dat van de goddelijke Alexander de Grote, wiens gelaatstrekken zó schoon zijn, dat niemand aan zijn type kon beantwoorden. Romeinse portretten daarentegen stellen echte mensen voor, geïndividualiseerd, getekend door het leven, met groeven in het gelaat, mannen en vrouwen van vlees en bloed, met hun gebreken maar met het reliëf en de diepte van hun unieke levensverhaal. Deze Romeinen - ze zijn verheven en klein tegelijk, zoals Cicero, die ons in zijn brieven verschijnt in al zijn klein menselijke genegenheid.

Denkend aan deze gelouterde portretten, herinneren we ons de oudste Griekse beelden, met op hun aangezicht wat men de archaische glimlach heeft genoemd. Zij lijken iets uit te drukken van de onbevangen vreugde van een ontdekking: deze van de ontluikende Griekse cultuur en haar spontane, vrije menselijkheid. Maar tezelfdertijd schiep de Griekse literatuur de tragische held, wiens noodlot hem onverbidlijk achtervolgt en fataal drijft naar de ondergang. Daartussen nu, halfslachtig, baant de Romeinse held zich zoekend een weg, tussen leven en dood.

Cicero is als het ware in zijn persoon de belichaming geweest van dit Romeinse humanisme. Hij is er dan ook de geestelijke vader van. Zo vraagt hij zich af: 'een leven met een vleugje ongeluk erin, kan dat een gelukkig leven zijn?' (*De Finibus* 5, 29). Hij antwoordt bevestigend, want wat in het leven van de mens telt, is wat het overwicht krijgt. Dan smelten ongeluk, droefenis, het kwade, als sneeuw voor de zon. Cicero verwerpt zowel het eenzijdige epicurisme als een hardvochtig stoïcisme. In de mens moet de virtus, de goedheid, de overhand krijgen. Dan is er geen plaats meer voor ellende en verbittering, maar toch nog wel voor inspanning en tegenslagen, die ook het leven van de 'beate' mens kenmerken.

De verdere Romeinse geschiedenis wordt getekend door een steeds toenemend universalisme. Van stedeling werd de mens geleidelijk tot wereldburger, lid van een grenzenloze cultuur. Deze grootse evolutie vertaalde zich in het middelpuntvliedend élan dat

de keizertijd heeft bewogen. Steeds meer ridders, senatoren, geleerden, schrijvers en filosofen, ja zelfs keizers, kwamen van de perifere geromaniseerde gebieden. Deze taaie levenskracht van het Romeinse imperium krijgt aan het eind van de keizertijd waarlijk heroïsche proporties.

Twee concrete voorbeelden mogen volstaan om dit kort te illustreren. Bij de administratieve hervormingen aan het begin van het dominaat besloot keizer Diocletianus in wat nu Marokko heet een aantal Berberse onrustige gebieden te ontruimen, een provincie overhoudend die overeenstemde met wat veel later ongeveer Spaans-Marokko zou worden. Welnu, men heeft aangetoond dat de romanisatie nochtans onverkort verder ging buiten de *limes* en er zelfs sterker was dan in de eigenlijke *provincia Tingitana*. De centrifugale beweging oversteeg uiteindelijk het rijk zelf. Zo ook, mijlenver daar vandaan, aan het uiterste noordwesten, ontpopte zich helemaal aan het einde van de oudheid en bij het begin van de middeleeuwen, een nieuw cultuurcentrum, in Ierland, dat nochtans nooit tot het imperium had behoord. Daar bloeiden niet alleen de Latijnse, maar zelfs de Griekse letteren en de neoplatonische filosofie. Het lijkt alsof de romanisatiegolf ging vloeien over de grenzen van het instortende Romeinse Rijk heen, met een levenskracht die in staat was de eeuwen en de verduistering te trotseren.

Zo hebben de *romanitas* en het antieke humanisme de limieten van de oudheid overleefd en is daarmee voor ons behalve erfgoed, meteen ook een opdracht geworden. Want de Griekse en Romeinse cultuur is niet dood: ze leeft in ieder van ons, over alle grenzen van oorlogen en barbarij heen, als in een vloedgolf, tot op vandaag.

Daarom is het onze taak, de grote menselijke waarden die de Griekse en Romeinse traditie voor ons heeft ontwikkeld, haar letteren en kunsten te koesteren en op wetenschappelijk verantwoorde wijze te tonen en uit te dragen. Niet alleen vakgenoten, maar allen hebben recht op ons aller cultureel erfgoed. Ons doel moet daarom zijn, zoveel mogelijk mensen mee te laten genieten en delen in die waarden die verheffen en de samenleving veredelen, die onze wereld menselijker, mooier, rijker en betekenisvoller kunnen maken. Zo worden wij de vertolkers (*hermeneis*) van het antieke humanisme, van zijn sublieme waarden van menselijke cultuur, in de uitgepuurde uitingen van de kunst en van het denken, die de proef van de eeuwen hebben doorstaan, *ad multos annos!*

Noten

* Dit artikel is een lichtjes aangepaste versie van mijn rede bij gelegenheid van de afscheidsviering op 2 mei 2004 van dr. Jacques De Bie uit het bestuur van NKV-Antwerpen, waarvan hij meer dan 40 jaar secretaris, vervolgens voorzitter en vooral de bezieler is geweest. Voor velen is hij ongetwijfeld ook het gezicht van Vlaanderen in ons Verbond!

1 E. DE STRYCKER, *Beknopte geschiedenis van de antieke filosofie* (Antwerpen 1967) 144.

2 Een levendig beeld van Seneca kan de lezer vinden in: V. HUNINK, De epigrammen van Seneca, *Hermeneus* 67, 3 (1995) 132-38.

3 TH. HAECKER, *Vergil, Vater des Abendlandes* (Frankfurt 1958) 109.

H. DE GREEVE

Cicero naar Latijns - Amerika

In het *Somnium Scipionis* ('Droom van Scipio') van Cicero vertelt Scipio hoe zijn grootvader Publius Cornelius Scipio Maior hem in een droom verschijnt. Samen kijken zij vanuit de hemel naar de aarde. Scipio Maior zegt tegen zijn kleinzoon dat roem kortstondig is en zich slechts over heel beperkte gebieden kan verspreiden. Verder is, zegt hij, een groot deel van de aarde onbewoond en tussen gebieden waar wel mensen wonen is er vaak geen contact, zodat van de ene naar de andere groep niets doordringt. Er zijn immers allerlei barrières:

Num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc quem cernis transcendere potuit vel illum Gaugen tranatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? (*Somnium Scipionis, De Re Publica* 6, 22)

'Jouw naam of die van iemand van ons kon toch niet het Kaukasusgebergte dat je hier ziet, overtrekken ofwel de Ganges daar overzwemmen. Wie zal in de overige uiterste gebieden van de opgaande of ondergaande zon of van de noordenwind of zuidenwind jouw naam horen?'

Als er al mensen zijn die over ons spreken, voegt Scipio Maior nog toe, hoe lang zullen ze dat dan doen? Ook overstromingen en wereldbranden maken eeuwige of zelfs maar langdurige roem onmogelijk.

Cicero zelf was er wel degelijk op gespist beroemd te worden. In een brief aan de geschiedschrijver Lucius Luceius verzoekt hij deze een lovende monografie over zijn consulaat, verbanning en terugkeer te schrijven. 'Vermelding bij het nageslacht' (*commemoratio posteritatis*) en 'een zekere hoop op onsterfelijkheid' (*spes quaedam immortalitatis*) zijn voor Cicero aantrekkelijk (*Ad Familiares* V 12, 1). Dat antieke auteurs zo beroemd konden worden dat hun roem rivieren, zeeën en gebergten zou oversteken, kon Cicero natuurlijk niet vermoeden, en helemaal niet dat zijn eigen werk zelfs nog eens een moeizame tocht over de Andes zou maken.

Onderwijs in Mexico en Peru

De Spanjaarden hebben de gebieden van het huidige Mexico en Peru in 1521 respectievelijk 1533 veroverd. 'Nieuw- Spanje' en 'Vice-koninkrijk Peru' werden ze genoemd. 'Destiny had summoned the land-minded people of Castile to give an initial impetus to the greatest epic in human history - the Europeanizing of the globe', schrijft (misschien enigszins overdreven) Leonard (1949/1992, 141).

Zij zorgden er onder andere voor, dat er in beide gebieden aan geselecteerde autochtonen en mestiezen (kinderen, geboren uit verbintenissen van een blanke man en een Indiaanse vrouw of omgekeerd) onderwijs werd gegeven, waarin Castiliaans (= Spaans) en Latijn een belangrijke rol speelden. Zonder kennis van Latijn kon men ook daar, evenals in het moederland, geen hoger onderwijs volgen. Op de door de Spanjaarden gestichte universiteiten (Mexico Stad 1553, Lima 1551) en in kloosters waaraan een onderwijsinstelling was verbonden, werden vrijwel alle colleges in het Latijn gegeven. Aan de medische faculteiten werden de werken van Galenus en Hippocrates in Latijnse vertaling gebruikt. Latijn was ook nodig voor de opleiding van inheemse priesters, zodat zij aan de liturgie konden deelnemen.¹

Voor al dit onderwijs waren veel boeken nodig. Deze moesten voor het grootste deel uit Europa komen. De Spanjaarden stonden niet toe dat drukpersen in de veroverde gebieden boeken van enig belang drukten. Boeken die uit Europa kwamen konden ook

beter worden gecontroleerd. In de loop der jaren zijn duizenden boeken verscheept. In de archieven van Sevilla (*Archivo General de Indias*), Mexico Stad en Lima zijn documenten te vinden, die aangeven welke boeken op welke data en met welke schepen zijn vervoerd. Dankzij een publicatie van een groot aantal van deze documenten door F. Fernández del Castillo en een baanbrekende studie van Irving A. Leonard weten we veel over deze boekenexport naar Latijns-Amerika.

Optreden van de inquisitie

De Spaanse inquisitie was streng en verbood soms zelfs boeken die door de Italiaanse inquisitie waren toegestaan. Boeken in het Hebreeuws of Grieks werden vaak al vanwege het gebrek aan deskundige controleurs verboden. Deze en ook andere boeken werden soms afgewezen, zonder dat men ze had ingezien. Eigenlijk waren er nauwelijks criteria, het was een chaotisch geheel, zoals door Godman (2003, 119) is betoogd. De inquisitie wilde hoe dan ook voorkomen dat boeken waarin ketterijen werden verkondigd, met name van Lutherse aard, en al te vrijpostige boeken (bijvoorbeeld de *Ars Amatoria* en de *Amores* van Ovidius) de overkant bereikten.

Bij de minste verdenking kon een boek verboden worden. Ook op zichzelf niet verboden klassieke teksten werden soms verdacht, omdat de commentator een ketter zou zijn.

Voor de uitvoer van boeken moest dus bij de douane en de inquisitie in Sevilla tijdig toestemming worden verkregen; in het havengebouw Triana had ook de inquisitie een kantoor. Alle titels met hun aantallen werden op lijsten nauwkeurig genoteerd. In het algemeen kunnen we uit bewaarde lijsten opmaken dat 70-85% van de boeken van theologische en kerkelijke aard was. In het archief te Sevilla zijn zulke documenten bewaard van een boekenzending op 5 juli 1600; het gaat om 678 nummers, met meestal meer exemplaren per nummer; 15% van de boeken betreft de klassieke oudheid. Alle belangrijke Griekse en Latijnse auteurs komen voor, behalve Aeschylus, Euripides, Thucydides en Tacitus. Bij verschillende auteurs is het niet altijd duidelijk of het om een oorspronkelijke tekst of een vertaling gaat. Op vrijwel alle vervoerslijsten komen Cicero, Vergilius en Ovidius voor; Cicero is vooral met zijn *De Officiis* en *Epistulae* vertegenwoordigd; van dit laatste werk noteert een bestellijst uit 1583 vijftig exemplaren; bij geen enkel ander boek is er sprake van meer exemplaren.² Na controle werden de boeken in kisten verpakt, die vervolgens werden dichtgetimmerd en verzegeld.

Zoals we dat kunnen verwachten, waren sommige controleurs (zowel van de douane als van de inquisitie) tegen betaling bereid minder streng te zijn. Ook werden er allerlei trucjes bedacht om hen te misleiden. Betwiste boeken werden soms in zogenaamde wijnvaten aangeboden of in manden waarin gewoonlijk gedroogde vruchten werden vervoerd. Allerlei boeken werden ongebonden in losse katernen in één pakket aangeboden. Boeken werden vroeger immers vaak pas na aankoop ingebonden; de koper zelf kon dan voor het inbinden zorgen; bovendien werd zo op vervoerkosten bespaard. Op die manier verborgen katernen van verboden of verdachte boeken werden vaak over het hoofd gezien.

De overtocht

Op lang tevoren vastgestelde dagen vertrokken jaarlijks (in maart/april en augustus/september) twee konvoeien uit Sevilla, de stad die meer dan twee eeuwen de scheepvaart naar de veroverde gebieden beheerste. Pas na 1717 werd Cádiz met zijn veel beter bereikbare haven een geduchte concurrent. Er vertrokken gemiddeld 55 schepen per jaar. De drukte en spanning op de dag van vertrek en de dagen ervoor moeten groot geweest zijn. Over vaak moeilijk begaanbare wegen moesten alle handelaren hun

spullen op tijd afleveren. Een boekhandelaar uit de universiteitsstad Alcalá de Henares bijvoorbeeld moest zijn lading over een afstand van meer dan 500 kilometer naar Sevilla (laten) vervoeren. Uit Antwerpen, waar de drukkerij Plantijn veel boeken vervaardigde voor Latijns-Amerika, waren deze per schip aangevoerd. Bij het verkrijgen van de nodige toestemmingen vormden discussies met niet altijd deskundige ambtenaren, die immers geneigd waren snel iets hun onbekends af te keuren, een tijdrovende bezigheid.

Het duurde lang voor de boeken hun bestemming bereikten. Uit documenten waarop de vertrekdata van de boekenzendingen en de aankomstdata in Mexico of Peru vermeld staan, kunnen we het volgende opmaken: voor Mexico Stad (via Veracruz) moeten we drie tot vier maanden rekenen,³ voor Lima een jaar of zelfs nog enkele maanden meer. In veel gevallen zullen de verkopers dus lang op hun geld hebben moeten wachten. Maar ondanks dit bezwaar en alle risico's van schipbreuk, zeeroverij en waterschade tijdens het vervoer waren er toch redelijke winsten te behalen. Anders zou een verkoper niet, zoals een document uit januari 1601 ons leert, tienduizend boeken tegelijk hebben verscheept.

Enkele bibliotheken, zoals die van het San Francesco-klooster in Lima of de *Biblioteca Palafoxiana* in Puebla, 120 kilometer ten oosten van Mexico Stad, geven een indruk van de grote aantallen geïmporteerde boeken. Wel hebben onderzoekers geconstateerd dat de meeste boeken van vóór 1700 niet bewaard gebleven zijn.⁴

Direct na aankomst vond er weer controle plaats door middel van een zogenaamde *visita* van de inquisitie, waarvan de controleurs altijd het eerst aan boord kwamen. Bij enige verdenking werden bepaalde al gecontroleerde boeken naar de hoofdvestiging van de inquisitie doorgestuurd. Meestal moesten voor de zekerheid alle boekenkisten zonder uitzondering naar de hoofdvestiging. Ook boeken, die passagiers als reislectuur bij zich hadden, werden gecontroleerd. De historicus Kamen (1997, 119) vermeldt dat controleurs volgens voorschrift zelfs tot in de bedden van de zeelui naar verboden lectuur moesten zoeken. Zo grondig ging het echter niet altijd; vaak voldeed een eed met 'niets aan te geven'.

Bewaard gebleven lijsten van reislectuur vermelden de *Ilias*, de *Odyssee* (beide waarschijnlijk in Latijnse of Spaanse vertaling), werken van Cicero, Vergilius, Ovidius en Terentius. In aantal werden zij echter duidelijk door Cervantes, Petrarca en Ariosto overtroffen. De controle door ondeskundige ambtenaren kon een aanleiding zijn tot aardige discussies. Een passagier die 'het leven van Julius Caesar' (waarschijnlijk is Caesars *De Bello Gallico* bedoeld) als reislectuur bij zich had, werd gevraagd, waarom hij niet iets stichtelijkers las, bijvoorbeeld het leven van de heilige Franciscus. 'Julius Caesar is niet gedoopt en vertoeft in de hel', zei de controleur.⁵

Natuurlijk waren ook bij deze controle de controleurs soms omkoopbaar. Tijdens de *visita* werden ze getrakteerd op lekkere hapjes en drankjes en zagen dan wel eens iets door de vingers. Noch in Spanje, noch in Mexico of Peru kon de controle dus waterdicht zijn. Dat beseften de autoriteiten wel degelijk; in meerdere documenten wordt gewezen op de noodzaak van een strenge *visita*. Ook het boekenbezit van universiteiten, kloosters en particulieren in Mexico en Peru werd van tijd tot tijd gecontroleerd. In een lijst uit 1573 staat vermeld dat een klooster in Tula (Mexico) een editie van de *Brieven* van Cicero in bezit heeft. 'Er moet gekeken worden of ze becommentarieerd zijn door Melanchthon of een andere ketter', aldus het document.⁶

Cicero over de Andes

Zoals al vermeld, duurde de reis naar Lima veel langer dan die naar Mexico. Vanuit Sevilla voerde de route aanvankelijk naar Nombre de Dios, aan het eind van de 16de eeuw naar Puertobelo, havens op de landengte van Panama. Daarvandaan - het

Panamakanaal bestond nog niet - werd de lading per lastdier in ongeveer vier dagen naar Panama (ca. negentig kilometer) gebracht langs steile, gevaarlijke wegen. Bij een grote vracht waren voor dit vervoer driehonderd neger-slaven nodig. Wel was het mogelijk voor een gedeelte van de doorsteek gebruik te maken van een moeilijk bevaarbare rivier; dan werden alleen voor het laatste deel muil-dieren ingezet; deze tocht duurde echter twee weken. Vanaf Panama werd de rest van de route (ca. 2600 kilometer) per schip naar Callao, de haven van Lima, afgelegd.

Documenten in de archieven van Lima beschrijven ons de inhoud van een vracht van vijftienveertig kisten met boeken. Daarin lezen we dat er op 5 juni 1606 van Cicero's *Epistulae* (*Epistolae de Siseron*) achtentwintig exemplaren en van zijn *De Officiis* (*Tullio de officiis*) vijf exemplaren in Lima zijn aangekomen. Volgens een document d.d. 6 juni moesten twee, respectievelijk drie exemplaren samen met 436 andere boeken in Cuzco worden afgeleverd.⁷ Dit was toen nog een kleine stad, waar ca. 10.000 Indianen en 3000 Spanjaarden woonden. De route van Lima naar Cuzco is ca. 750 kilometer lang; hij loopt eerst in zuidelijke richting langs de kust en gaat dan via Ayacucho door het binnenland. We kunnen ons er nauwelijks een voorstelling van maken hoeveel moeite het kostte de voor Cuzco bestemde boeken van Cicero en andere auteurs daar af te leveren.

Een karavaan van zeventig à tachtig ezels, met per iedere tien dieren een drijver, had zes tot acht weken nodig voor deze zware tocht over vaak nauwelijks begaanbare bergwegen, langs steile trappen (nog door de Inca's uitgehakt) en over vier passen boven de 4000 meter. Er was zelfs een gedeelte waar de dieren stuk voor stuk zonder bepakking door de drijvers langs een steile afgrond moesten worden geleid. Daarbij hadden de drijvers dus ook nog de zorg voor de wacht. Hetzelfde probleem deed zich voor wanneer de dieren door het water moesten waden, omdat ze geen gebruik van een touwbrug konden maken. Pas aan het eind van de tocht was er dan eindelijk een gemakkelijke afdaling naar Cuzco.

In verband met de risico's van deze route sloten kooplieden in Lima een aparte verzekering af. Dat de kopers van Cicero's *Epistulae* en *De Officiis* in Cuzco het dubbele van de prijs in Lima (of soms nog meer) moesten betalen, is begrijpelijk. Zo zijn meer dan eens deze en andere werken van Cicero over de Andes gevoerd. In ieder geval konden rivieren, zeeën en gebergten zijn bekendheid en roem niet tegenhouden.

Editie van vrijwel alle klassieke auteurs zijn in Latijns-Amerika terechtgekomen. Natuurlijk heeft in zijn totaliteit slechts een klein deel van de bevolking met die auteurs kennis gemaakt. Er is echter sprake van een positieve invloed op de poëzie van de Latijns-Amerikaanse landen, vindt T. B. Jones (1939, 45): 'In literature the classics' (vooral Vergilius, Horatius en Ovidius zijn bedoeld, HdGr) 'seem to have provided a stimulus and an inspiration which made possible the creation of a poetry superior in quality and greater in volume than that of the English colonies.'

Hij denkt met name aan dichters als Bern Balbuena en Andrés Bello.

Korte bibliografie

F. FERNÁNDEZ DEL CASTILLO, *Libros y librerías en el siglo XVI* (Ciudad de México 1914 en 1982).

P. GODMAN, *Het geheim van de Inquisitie. Uit de verborgen archieven van het Vaticaan* (Baarn 2003).

T. B. JONES, The Classics in Colonial Hispanic America, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 70 (1939).

H. KAMEN, *The Spanish Inquisition. An Historical Revision* (London 1997).
A. D. LEEMAN, *Gloria. Cicero's waardering van de roem en haar achtergrond in de Hellenistische wijsbegeerte en de Romeinse samenleving* [diss.] (Rotterdam 1949).
I.A. LEONARD, *Books of the Brave. Being an Account of Books and of Men in the Spanish Conquest and Settlement of the Sixteenth-Century New World* (Harvard UP 1949, herdr. Calif. UP 1992).

Noten

1 Voor meer opmerkingen over de status en kennis van het Latijn en voor afbeeldingen en uitspraken van klassieke denkers en schrijvers op een kloostermuur, verwijs ik naar een eerder artikel: Een bijzondere reminiscentie aan de klassieke oudheid in Mexico, *Hermeneus* 75, 2003, 254-60.

2 Leonard (1949, 1992) 353 en document 5.

3 Fernández del Castillo (1914, 1982) 281 geeft een boekenzending met vertrek op 5/6/1584 en overdracht in Mexico voor verdere inspectie op 3/10/1584.

4 Ze waren 'opgebruikt', verwaarloosd (na secularisatie van kloosters), vernield door een aardbeving, overstroming, oorlog of ongedierte.

5 Leonard (1949, 1992) 177.

6 'Véase si tienen comentarios de Melanthon u otro hereje', Fernández del Castillo (1914, 1982) 493. Zie ook 51: verbod uit 1564 op 'Un Terencio con prólogos de Felipe Melanthon', in bezit van een boekverkoper. Melanthon was de voornaamste medewerker van Luther.

7 Leonard (1949, 1992) document 7 en 8, vooral 389,393,397 en 400.

Delische Hymne aan Apollo *

De Hymne aan Apollo

De hymne is waarschijnlijk een samenvoeging van twee oudere hymnen, de eerste aan de Delische, de tweede aan de Pythische Apollo.¹ De (hier vertaalde) eerste hymne begint met een verheerlijking van Apollo temidden van de andere goden en beschrijft dan de reis van Leto, die hoogzwanger is van Apollo en Artemis, naar Delos. Geen van de steden en eilanden die zij aandoet wil haar een verblijfplaats bieden voor de bevalling, omdat zij de toorn van Hera vrezen over dit zoveelste overspel van Zeus. Delos stemt toe na een discussie waarin Leto de 'toeristische' voordelen van een Apollo-tempel voor het arme eiland schetst. De hymne besluit met een mooie beschrijving van het Apollo-festival op Delos, waaraan wordt deelgenomen door de beroemdste zangers van epen, onder wie de schrijver van de hymne zelf, de 'blinde dichter van Chios', die onder meer door Thucydides voor Homerus werd gehouden.

Inleidende woorden

Ik wil bezingen - en nimmer vergeten - Apollo de Boog-god,
die als hij schrijdt door 't paleis van Zeus de goden doet beven.
Allen springen zij op uit hun zetels wanneer hij nabij komt
en met zijn krachtige hand de pees van zijn boog spant, behalve
Leto, die troont naast Zeus, de god van donder en bliksem. 5
Zij haalt de pees van de boog en sluit zijn koker met pijlen,
tilt met haar beide handen de boog van zijn krachtige schouders,
hangt die op aan een gouden pen in de zuil waar zijn vader
Zeus is gezeten en wijst hem een troon om plaats op te nemen.
Dan reikt zijn vader hem een gouden beker met nectar 10
en verwelkomt zijn zoon, waarna de andere goden
weer gaan zitten. De eerbiedwaardige Leto verheugt zich
over de machtige zoon, de boogschutter, die zij gebarde heeft.
Heil, gelukzalige Leto, vanwege uw stralende tweetal:
Artemis, pijlen schietend, en onze heerser Apollo! 15
Haar baarde u in Ortygia, hem op het rotsige Delos,
steunend tegen de Kynthosberg met machtige rotswand,
vlakbij een palm die staat in het stroomgebied van de Inopos.

Hoe moet mijn lied u bezingen, de god aan wie talrijke keren 20
zo op de eilanden als op het land, dat kalveren voortbrengt,
liederen werden gewijd die in iedere toonaard u prijzen?
Alle bergtoppen zijn u lief en de hoge gebergten
met hun naar voren stekende kapen, rivieren die zeewaarts
stromen, stranden die dalen naar zee en rustige baaien.
Zal ik verhalen hoe Leto tot vreugd van de mensen u baarde, 25
steunend tegen de Kynthosberg op het rotsige eiland
Delos, door golven omspoeld? Door snerpende winden gedreven
rolden de donkere golven van alle kanten op 't land aan;
't eiland van waar u vertrok om over de mensen te heersen.

Leto's reis naar Delos

Allen die Kreta bewonen en 't volkrijke land van Athene, 30
 en Euboia, beroemd om haar schepen, en 't eiland Aegina,
 Aigai, Peiresiai en 't door zee omspoeld Peparethos,
 Pelions hoge gebergte en 't in Thracië liggende Athos,
 Samothrake en 't Ida-gebergte dat rijk is aan schaduw,
 Skyros, Phokaia en Autokane's machtige bergflank, 35
 Imbros, waar 't goed is te wonen, en Lemnos, het vruchtbare eiland,
 't heilige Lesbos, de woonplaats van Makar die Aeolos' zoon is,
 Chios, het eiland dat alle ver overtreft door zijn rijkdom,
 Mimas, rijk aan ravijnen, en Korukos' hoge gebergte,
 Aisagéa, een steile berg, en het stralende Klaros, 40
 't waterrijk Samos alsmede de hoogten boven Mykale,
 ook Milete en Kos, de stad van het volk der Meropen,
 't steil oprijzende Knidos en Kárpathos, 'n winderig eiland,
 Naxos ook en Paros en 't rotsige eiland Rhenaiá -
 al die plaatsen heeft Leto bezocht, hoogzwanger van Phoibos, 45
 hopen dat één van hen haar zoon een woonplaats zou bieden.
 Maar zij waren bevreesd en sidderden; geen van hen allen,
 zelfs niet de rijkste, durfde het aan om Phoibos te ontvangen,
 totdat de eerbiedwaardige Leto op Delos belandde,
 die zij de volgende vraag heeft gesteld met gevleugelde woorden: 50
 'Delos, ben jij bereid voor Phoibos Apollo, mijn zoon, een
 woonplaats te zijn en aan hem een rijke tempel te wijden?
 Nooit zal een andere god - dat besef je toch wel? - jou bezoeken.
 Rijk aan schapen en runderen zul je, geloof ik, nooit worden,
 noch mooie oogsten dragen of talrijke bloemen en planten. 55
 Maar als je hier een tempel verkrijgt voor de schutter Apollo,
 zullen zich alle mensen verzamelen om naar het altaar
 prachtige offers te brengen; een heerlijke braadgeur zal altijd
 opstijgen, hoog in de lucht; je bevolking zal worden gevoed door
 andermans arbeid; je eigen grond is immers onvruchtbaar.' 60
 Nadat zij zo had gesproken heeft Delos, verheugd, haar geantwoord:
 'Leto, beroemde dochter van Koios, machtige heerser,
 graag zal ik jou en je zoon, de god met het feilloze boogschot,
 opnemen; want het is waar dat ik niet zo'n uitstekende faam heb
 onder de mensen, maar hierdoor verwacht ik eer te verwerven. 65
 Wel vrees ik iets dat ik heb gehoord en niet wil verzwijgen:
 Leto, men zegt dat Apollo een zeer gewelddadige godheid
 worden zal, die over de goden machtig zal heersen
 en op de vruchtbare aarde over de sterflijke mensen.
 Waar ik nu zeer bevreesd voor ben in mijn hart en mijn geest, is 70
 dat hij, zodra hij het licht van de zon zal aanschouwen, mijn eiland
 minachten zal, dat immers zo rotsig en hard is van bodem,
 en mij omver zal trappen en diep de zee in zal stoten,
 waar ik dan altijd boven mijn hoofd door machtige golven
 zal worden overspoeld. Hij zal dan een ander land zoeken 75
 dat hem bevalt en daar een bosrijk heiligdom stichten.
 Ik zal door inktvissen worden bewoond en donkere robben,
 niet in hun holen gestoord, omdat ik geen mensen meer huisvest.
 Als jij, godin, het nu aandurft een plechtige eed af te leggen

dat hij om te beginnen een prachtige tempel zal stichten, 80
wondermooi, een orakel voor mensen, en dan pas vervolgens
(...) over de hele wereld verspreid, want hij zal zeer beroemd zijn.'
Na deze woorden zwoer Leto de plechtige eed van de goden:
'Ja, ik zweer bij de Aarde, de wijde Hemel hierboven,
bij 't neerstortende water van Styx (wat de krachtigste eed is 85
en de verschriklijkste die er bestaat bij de eeuwige goden)
dat er hier altijd een heilig domein en een zoet geurend altaar
van Apollo zal zijn, die jou méér dan wie ook zal eren.'
Toen zij die eed had gezworen, was Delos allergelukkigst 90
om de geboorte van Phoibos, de god met het feilloze boogshot.

De geboorte van Apollo

Leto werd echter door hevige pijnen en krampen getroffen,
negen dagen en nachten lang. De grootste godinnen
stonden haar alle bij: de godin van de zee, Amphitrite,
Rheia, Dione en Themis, die wordt aanbeden in Ichnai,
alle godinnen behalve Hera, blankarmige godheid, 95
die in 't paleis van Zeus, de wolkenvergaarder, vertoefde.
Slechts Eileithuia, godin van het baren, was niet op de hoogte;
want op de hoge, in wolken van goud gehulde Olympos
werd zij door Hera, blankarmige godheid, afzijdig gehouden,
uit jaloezie, omdat Leto, godin met prachtige vlechten, 100
omstreeks die tijd een edele, krachtige zoon zou gaan baren.
Vanaf het eiland, waar 't goed is te wonen, zonden zij Iris
om Eileithuia te halen en haar een geschenk te beloven,
'n kostbare ketting, negen el lang, met gouddraad doorweven.
Wegroepen moesten zij haar van Hera, blankarmige godheid, 105
opdat die haar niet met woorden weerhouden zou als zij op weg ging.
Nadat de boodschapster Iris, snel als de wind, dit gehoord had
ging zij op weg en de lange reis volbracht ze in een oogwenk.
Toen ze de woonplaats der goden bereikt had, de hoge Olympos,
riep zij terstond Eileithuia naar buiten uit de paleishal. 110
Daar heeft zij haar met gevleugelde woorden 't verzoek doorgegeven
dat de godinnen, Olymposbewoonsters, haar lieten berichten,
en met succes, want zij wist Eileithuia's hart te bewegen.
Daar gingen zij, in hun vlucht op schuwe duiven gelijkend.
Toen Eileithuia, godin van het baren, Delos bereikt had, 115
kwamen bij Leto de weeën en snakte zij naar de bevalling.
Om een palmboom sloeg zij haar armen en zacht was de weide
waarop ze knielde; en onder haar heeft de aarde geglimlacht.
Onder gejuich der godinnen sprong Phoibos naar buiten in 't daglicht.
Dadelijk hebben ze, stralende Phoibos, u heilig en zuiver 120
in schoon water gewassen en in een ragfijne, blanke
linnen doek, pas geweven, en gouden windsels gewikkeld.
Phoibos met 't gouden zwaard werd niet door zijn moeder gezoogd, maar
Themis verzorgde hem: ambrozijn en heerlijke nectar
gaf ze hem uit onsterflijke handen. Leto verheugt zich 125
over de krachtige zoon, de boogschutter, die ze gebaard heeft.

Apollo en Delos

Toen u, Phoibos Apollo, het goddelijk voedsel geproefd had,
konden de gouden windsels en linten u niet meer weerhouden;
spartelend kwam u los toen alle knopen 't begaven.
Dadelijk richtte Apollo zich tot de godinnen rondom hem: 130
'Ik zal de lier en de kromme boog voor altijd bezitten
en de onfeilbare wil van Zeus aan de mensen verkonden.'
Hierna ving Phoibos, de langgelokte feilloze schutter,
over de aarde met brede wegen zijn reis aan, bewonderd
door de godinnen. Toen Delos de zoon van Zeus en van Leto 135
gadesloeg, werd zij geheel door een gouden glans overgoten,
blij dat de god haar boven de andere eilanden en ook
't vasteland had verkoren om daar zijn tempel te stichten;
glanzend stond zij in bloei, als een lentebos hoog op een bergtop.
Nu eens, Apollo, vorst die feilloos met zilveren boog schiet, 140
klom u de Kynthos op, een gebergte met diepe ravijnen,
dan weer zwierf u op eilanden rond en onder de mensen.
U zijn vele tempels gewijd en heilige bossen.
Alle bergtoppen zijn u lief en de hoge gebergten
met uitstekende kaap en rivieren die zeewaarts stromen. 145
Maar wel het grootst is de liefde in uw hart, o Phoibos, voor Delos,
waar zich het Ionische volk met hele gezinnen verzamelt,
mannen in lange gewaden, hun kind'ren en deugdzaame vrouwen.
U gedenken ze daar door het houden van wedstrijden en ze
stemmen u blij door gezang en dans en 't gevecht op de vuisten. 150
Wie dat Ionische feest bezoekt zou geneigd zijn te denken
dat zij onsterfelijk zijn en van ouderdom altijd gevrijwaard.
Door hun schoonheid wordt hij getroffen en 't is hem een vreugde
zulke mannen te zien en mooi gegordelde vrouwen,
zee doorklievende schepen en bovenmatige rijkdom. 155
Nóg een groot wonder is daar, dat nooit zijn roem zal verliezen:
't koor van Delische meisjes, die dienstmaagden zijn van Apollo.
Nadat zij eerst met een hymne Apollo hebben verheerlijkt,
aanstonds gevolgd door Leto en Artemis, jagend met pijlen,
zingen zij over de vroeger levende mannen en vrouwen, 160
hen in een hymne gedenkend, en brengen 't publiek in verrukking.
Zij zijn in staat om van alle mensen de taal en de tongval
na te doen, zodat een ieder zou menen zichzelf te beluisteren;
zó mooi bootsen zij na wat zij anderen eerst hoorden zingen.

Slotwoorden

Toont mij, Apollo en Artemis, nu uw goede gezindheid! 165
Jullie, meisjes, vaarwel! Mogen jullie mij later gedenken
als hier ooit een vreemdeling komt die veel heeft geleden,
één van de mensen die wonen op aarde, en jullie zou vragen
'Meisjes, wie is volgens jullie de zoetste onder de zangers
die hier plegen te komen, van wie geniet je het meeste? 170
Antwoordt dan allen eenstemmig met deze prijzende woorden:
'Dat is een blinde man die woont op het rotsige Chios.

Al zijn gezangen zullen voor eeuwig elk lied overtreffen.'
Jullie roem zal ik overal waar ik heen reis op aarde,
naar alle steden die dicht door mensen bevolkt zijn, verspreiden. 175
Zij zullen mij geloven, omdat ik de waarheid verkondig.
Nooit zal ik in mijn hymnen Apollo vergeten, de Schutter
met zijn zilveren boog, die de mooie Leto gebarnd heeft.

Noten

* *De Hymnen aan Dionysos en Pan* in de vertaling van A.S. Hartkamp verschenen in *Hermeneus* 76, 5 (2004). Daar vindt u ook de Inleiding, de bibliografie en andere aantekeningen betreffende de Homerische Hymnen.

1 Walther Burkert, Kynaitos, Polycrates, and the Homeric Hymn to Apollo, in Bowersock/Burkert/ Putnam, *Arktouros* (Berlin 1979) 53 e.v. [ook in: *Kleine Schriften* I, 189 e.v.], vermoedt dat de twee hymnen zijn samengevoegd ter gelegenheid van het Delisch-Pythische festival op Delos in 522 v.Chr.

MARTIJN ICKS

Heliogabalus, het monster uit het oosten

De Romeinse keizer Heliogabalus (218-222) is in Nederland vooral bekend dankzij Louis Couperus' historische roman *De berg van licht*. In dit boek, dat in 1905 en 1906 in drie delen werd gepubliceerd, vertelt Couperus hoe een argeloze jongen, nauwelijks meer dan een kind, door toedoen van zijn grootmoeder op de Romeinse troon belandt. Heliogabalus is in het diepst van zijn ziel echter geen Romein, maar een Syriër. Hij is 'de uiterste bloem ener uitbloeiende overbeschaving', die 'alleen in deze atmosfeer van het sensueel-mystiek-geurige Oosten (...) nog in pracht [zou] hebben kunnen ontluiken'. Helaas vergaat het de keizer in Rome minder goed. Aanvankelijk is het volk helemaal weg van zijn exotische verschijning en uitbundige, onbezonnen gedrag, maar al gauw gaat het nieuwe eraf en worden de eerste geluiden van onvrede hoorbaar. De kloof tussen Heliogabalus en Rome, tussen het zinnelijke oosten en het meer behoudende, ingetogen westen groeit met de dag. De gevolgen zijn noodlottig: oproer breekt uit en de jonge keizer wordt op gruwelijke wijze vermoord. 'Te zacht verrijnd, te symboliesch verdorven, te godsdienstig nauwelijks wreed zijn de zeden van het verwijfde Oosten geweest...', aldus het volk van Rome .

Ondanks de vele fouten die Heliogabalus maakt, presenteert Couperus hem in *De berg van licht* vooral als slachtoffer. De keizer is zinnelijk en onbezonnen, maar in wezen niet kwaadaardig. Zijn ondergang is het gevolg van de vervreemding die hij, als oosterling, in Rome onbedoeld over zich afroept. In de oudheid velde men echter een aanzienlijk minder gunstig oordeel over deze opmerkelijke monarch. In welke bewoordingen schreven de Romeinse geschiedschrijvers over keizer Heliogabalus?

Geschiedschrijving in de oudheid

Geschiedschrijvers in de oudheid hadden een andere opvatting van hun taak dan hun hedendaagse collega's. Terwijl moderne historici objectiviteit hoog in het vaandel hebben staan en het verleden zo nauwkeurig mogelijk proberen te reconstrueren, wilde men in de oudheid vaak in de eerste plaats een boeiend verhaal vertellen, boordevol spannende gebeurtenissen, heldendaden en schurkenstreken. De lezer werd zo niet alleen onderhouden, maar kreeg ook allerlei voorbeelden van goed en slecht gedrag voorgeschoteld, waaruit hij kon afleiden hoe hij zich op de juiste wijze zou moeten gedragen. Of de beschreven 'feiten' ook altijd klopten, was van ondergeschikt belang.

In de keizertijd, die volgens moderne historici begon toen Octavianus in 27 v.Chr. de titel Augustus aanvaardde, richtten veel geschiedschrijvers zich op de persoon van de keizer. Niet alleen het bestuur van een heerser, maar ook zijn persoonlijke leven en zijn karakter werden door de geschiedschrijvers kritisch beoordeeld - al hield men negatief commentaar wijselijk voor zich tot de persoon in kwestie was overleden. De keizer werd het ultieme voorbeeld van goed of slecht gedrag, wat onvermijdelijk tot polarisatie leidde. Sommige heersers werden als ideale vorsten de hemel in geprezen. Augustus, Trajanus en Marcus Aurelius vallen in deze categorie. Hun bewind werd volgens de antieke geschiedschrijvers gekenmerkt door wijsheid, gematigdheid en rechtvaardigheid. Deze bewonderenswaardige vorsten waren als vaders voor hun onderdanen; ze gaven altijd het goede voorbeeld en spanden zich onverdroten in voor het welzijn van hun 'kinderen'.

Lang niet alle keizers werd echter zo'n goede reputatie toegedicht. Sommigen, zoals Caligula, Nero, Domitianus en Commodus, werden als afschrikwekkende tirannen verguisd. Stuk voor stuk werden ze in de antieke geschiedwerken neergezet als

kwaadaardige schurken, uitschot dat de Romeinse troon niet waardig was en de positie van keizer te schande maakte. In plaats van wijs waren ze dwaas, vaak op het waanzinnige af. Ze leefden niet gematigd, maar wentelden zich juist in de meest overdadige weelde en maten zich vaak een goddelijke status aan. Corruptie en willekeur namen bij hen de plaats in van rechtvaardigheid. Bovendien waren ze zonder uitzondering bijzonder wreed en pervers. Heel de Romeinse wereld zuchtte onder het juk van hun tirannie, maar gelukkig kregen ze vroeg of laat hun welverdiende loon: een gewelddadige dood. Caligula, Domitianus en Commodus werden vermoord, Nero benam zichzelf in wanhoop het leven. Hun nagedachtenis werd prompt door de senaat vervloekt, zodat niemand zou vergeten welke monsters er op de Romeinse troon hadden gezeten.

Heliogabalus, de ergste tiran

Toch kon het altijd erger. De meest extreme tiran van allemaal, als we de antieke auteurs mogen geloven, was wel keizer Heliogabalus. Heersers als Nero en Commodus konden nog op enige clementie van hun biografen rekenen, maar Heliogabalus viel niets dan haat, spot en minachting ten deel. 'Hij is de enige keizer wiens lijk door de straten is gesleept, in het riool is gegooid en in de Tiber is gestort', lezen we in de *Historia Augusta*, een werk dat het leven van vele Romeinse keizers beschrijft (*Vita Heliogabali*, 17, 7).¹ In hetzelfde werk wordt de gehate monarch beschreven als 'niet alleen de laagste van alle tweevoeters, maar zelfs van alle viervoeters', die in schande en weelde Nero, Vitellius en Commodus overtrof (*Vita Alexandri* 9, 4).

Wie was Heliogabalus? Het weinige wat we van deze keizer weten, wijst op een wonderlijke achtergrond. Zijn oorspronkelijke naam luidde waarschijnlijk Varius Avitus Bassianus. Zowel zijn vader als zijn moeder stamden uit Syrische families die het Romeinse burgerschap bezaten. De vader, Sextus Varius Marcellus, bekleedde verscheidene belangrijke ambten onder keizer Septimius Severus (193-211) en diens zoon en opvolger Caracalla (211-217). De moeder, Julia Soaemias, was een telg van een vooraanstaande familie uit de stad Emesa (het huidige Homs). Via haar tante Julia Domna, die was getrouwd met keizer Septimius Severus, was ze verwant aan het keizerlijk huis. Keizer Caracalla was haar neef en dus Heliogabalus' achterneef.

In Emesa werd een lokale zonnegod vereerd, Elagabal. Varius Avitus Bassianus was hogepriester van deze god. De naam Heliogabalus, die hij overigens pas na zijn dood kreeg toebedeeld, was waarschijnlijk een samentrekking van Helios, de Griekse naam voor de zonnegod, en Elagabal. Bij wijze van verering danste de toekomstige keizer voor een zwarte steen, die de god Elagabal op aarde symboliseerde. Zijn grootmoeder Julia Maesa, de zus van keizerin Julia Domna, had echter andere plannen met hem. Julia Maesa had jaren met haar zus aan het keizerlijk hof geleefd en had daar veel geld en invloed verworven. Toen in 217 keizer Caracalla werd vermoord en Julia Domna zelfmoord pleegde, leek er een einde te komen aan de dynastie van Septimius Severus. De voormalige gardeprefect Macrinus nam de macht over en stuurde Julia Maesa terug naar Emesa.

De oude dame gaf zich echter niet zo gemakkelijk gewonnen. Zij verspreidde het gerucht dat haar kleinzoon Heliogabalus, op dat moment veertien jaar oud, de bastaardzoon was van de vermoorde Caracalla. De jongen werd omgedoopt tot Marcus Aurelius Antoninus, zoals ook zijn zogenaamde 'vader' officieel had geheten (Caracalla was een bijnaam; een verwijzing naar de soldatenmantel of *caracallus* die de keizer altijd droeg). De soldaten die bij Emesa gelegerd waren, geloofden het gerucht maar al te graag. Dat had waarschijnlijk niet alleen te maken met het feit dat Caracalla en zijn militaire beleid bij het leger erg populair waren geweest, maar ook met het vele geld dat de grootmoeder van de pretendent hun in de hand drukte. Heliogabalus werd door

het leger tot keizer uitgeroepen. Er brak een opstand uit, de zittende keizer Macrinus werd verslagen en de priester uit Emesa trok in 219 triomferend met zijn gevolg naar Rome.

Hoewel hij nu de scepter over een wereldrijk zwaaide, bleef Heliogabalus zich in de eerste plaats hogepriester van Elagabal voelen. Als keizer stelde hij alles in het werk om de verering van de zonnegod te verbreiden. Hij riep Elagabal tot nieuwe Romeinse oppergod uit en trouwde zelf met een Vestaalse maagd, waarschijnlijk om de religie uit Emesa met de Romeinse staatsgodsdienst te verbinden. Vanwege de wezenlijk on-Romeinse aard van de Syrische cultus en vanwege de weinig diplomatieke wijze van invoering, stuitte de keizer echter op veel verzet van de soldaten en de elite. In maart 222 kwam de pretoriaanse garde in opstand. Heliogabalus werd vermoord en vervangen door zijn jongere, meer conventionele neef Severus Alexander.

De onstuimige regering van Heliogabalus is door drie antieke auteurs uitgebreid beschreven. Twee van hen waren afkomstig uit de provincie en schreven in het Grieks, de voertaal in de oostelijke helft van het rijk. Omdat beiden het Romeins burgerrecht bezaten beschouwden ze zichzelf wel als Romeinen en gaven ze blijk van een conservatief, elitair-Romeins denkraam. De eerste is Cassius Dio, een senator uit Bithynië die zich tijdens het bewind van de jonge monarch niet in Rome bevond. Hij baseert zich voor zijn beschrijving van Heliogabalus' regering vooral op verhalen die hij achteraf van anderen heeft gehoord, wat afbreuk doet aan zijn betrouwbaarheid. Hetzelfde geldt voor Dio's tijdgenoot, de uit Syrië afkomstige ridder Herodianus.

Tenslotte is er de onbekende auteur van de *Vita Heliogabali*. Deze beschrijving van het leven en de regering van Heliogabalus maakt deel uit van de *Historia Augusta*, een in het Latijn geschreven reeks keizerbiografieën die de periode van Hadrianus (117-138) tot Numerianus (283-284) beslaat. De *Historia Augusta* in het algemeen en de *Vita Heliogabali* in het bijzonder worden door historici als notoir onbetrouwbaar beschouwd. De reeks werd waarschijnlijk door een of meerdere auteurs geschreven aan het einde van de 4de eeuw, dus ruim honderdvijftig jaar nadat Heliogabalus door de straten van Rome was gesleept en voorgoed in de Tiber was verdwenen.

De wijze waarop Cassius Dio, Herodianus en de auteur van de *Vita Heliogabali* Heliogabalus neerzetten, is bijzonder vijandig. Hoewel de schrijvers eenstemmig zijn in hun veroordeling van de monarch, hebben ze elk hun eigen, karakteristieke invalshoek. Welk beeld schetsen ze van de priester-keizer uit Emesa en welke verwijten liggen aan dit beeld ten grondslag?

Cassius Dio

Wat Cassius Dio betreft was de regering van Heliogabalus een regelrechte aanfluiting. De geschiedschrijver schenkt nauwelijks aandacht aan de bestuurlijke daden van de keizer, die hij grotendeels reduceert tot een bedenkelijke benoemingspolitiek. Ook de chronologie van de gebeurtenissen uit de periode 218-222 komt in zijn werk nauwelijks aan bod, afgezien van de beschrijvingen hoe Heliogabalus de macht verwierf en hoe hij ten val kwam. In plaats daarvan gaat Dio omstandig in op de (in zijn ogen) bizarre verschijning en gedragingen van de jonge Syriër, die hij snerend aanduidt als 'Pseudantoninos'; 'Valse Antoninus'. Hij laat daarmee blijken niets te geloven van het verhaal dat Heliogabalus de zoon van Caracalla zou zijn en bestrijdt dus de legitimiteit van diens keizerschap.

Immoreel gedrag was een vast onderdeel in de stereotypering van een 'slechte' keizer. Cassius Dio laat niet na om Heliogabalus deze beschuldiging vele malen voor de voeten te werpen: 'hij raakte verzeild in alle zeer schandelijke, zeer wetteloze en zeer moorddadige zaken, zodat sommige daarvan, die in Rome helemaal nooit waren

voorgekomen, zelfs bloeiden alsof ze gebruikelijk waren, maar andere, op een andere tijd door andere mensen ieder voor zich gewaagd, bloeiden gedurende de drie jaar, negen maanden en vier dagen waarin hij regeerde' (80, 3,3).

De wreedheid van de keizer wordt vooral benadrukt door de vermelding van moorden op senatoren en troonpretendenten, die door Dio één voor één worden opgesomd (80, 3,4-5,4; 7, 1). Wanneer we echter de context van gewelddadige machts-overname en burgeroorlog in gedachten houden, is het aantal genoemde slachtoffers naar Romeinse maatstaven zeker niet buitensporig. Ook Heliogabalus' wellust en perversie komen ter sprake. Dio schrijft dat de keizer 'een zeer losbandig leven leidde' (80, 13, 1). Hij zou zijn lichaam hebben gebruikt om 'vele onnatuurlijke dingen' te doen en stond ook toe dat die bij hem werden gedaan. 's Nachts trok hij in vermomming langs kroegen en bordelen om zich te prostitueren. Hij zou zelfs een kamer in het paleis als bordeel hebben bestempeld en in de deuropening hebben gestaan om klanten te lokken (80, 13, 2-3).

Wat opvalt in Dio's relaas is het verwijfde uiterlijk en gedrag dat deze aan de keizer toeschrijft: 'Tijdens het rechtspreken leek hij enigszins een man te zijn, maar in andere zaken verfraaide hij zijn manier van praten en de intonatie van zijn stem' (80, 14, 3). Volgens Dio vermaakte Heliogabalus zich met het weven van wol - een uitgesproken 'vrouwelijke' activiteit -, droeg hij soms een haarnet en maakte hij zich op (80, 14,4). De losgeslagen heerser zou zelfs met een man in het huwelijk zijn getreden: de wagenmenner Hierocles, door wie hij zich regelmatig in elkaar liet slaan (80, 15, 1-3). Van andere mannen was hij echter ook niet vies. Zo verleidde hij de mooie Zoticus met de woorden: 'Noem me geen meester, want ik ben een meesteres' (80, 16,4). De verwijfdheid van de keizer ging zo ver, aldus Dio, dat hij artsen vroeg om door middel van een incisie een vagina in zijn lichaam te maken (80, 16,7).

Door Heliogabalus zo pervers en verwijfd af te schilderen benadrukte Cassius Dio hoe ongeschikt de jongen in zijn ogen was om te regeren. Het rijk moest bestuurd worden door een daadkrachtige, verstandige man, niet door een lichtzinnig, verwijfd jongetje. De geschiedschrijver kon geen enkel begrip opbrengen voor een keizer die regeringszaken ondergeschikt maakte aan het praktizeren en verbreiden van zijn vreemde, oosterse religie. De religieuze hervormingen van de keizer waren voor hem een grove inbreuk op het Romeinse protocol, waaraan hij als senator grote waarde hechtte. Dio spreekt vol afkeer over de 'barbaarse gezangen' die Heliogabalus voor zijn god zong en beschuldigt hem tussen neus en lippen door zelfs van het brengen van mensenoffers (80, 11).

De manier waarop Dio Heliogabalus neerzet, strookt geheel met het stereotiepe beeld dat Romeinen hadden van de Syriër. Net als hun oosterburen de Parthen en de Perzen waren Syriërs volgens de Romeinen vooral geschikt als slaven, omdat ze zo serviel waren. Syrische mannen waren geen echte mannen, maar seksueel geperverteerde, verwijfde figuren, die verzot waren op weelde, zich drenkten in parfum en zich omringden met eunuchen. Daarbij waren ze ook nog bijgelovig. Heliogabalus' verering van zijn lokale zonnegod was hier in Dio's ogen een duidelijk voorbeeld van.²

Dio schilderde Heliogabalus echter niet alleen af als de stereotiepe Syriër of oosterling in het algemeen. Eén oosterse figuur in het bijzonder stond model voor zijn versie van de priester-keizer: Sardanapalus, een legendarische Assyrische koning. Heliogabalus wordt door Dio regelmatig met de naam Sardanapalus aangeduid. Als we een blik werpen op het leven en de daden van deze fictieve vorst, is dat ook niet verwonderlijk. Bij Diodorus Siculus kunnen we lezen dat Sardanapalus temidden van zijn concubines leefde en vrouwenkleren en cosmetica droeg. Hij hield zich bezig met 'vrouwelijke' activiteiten als het spinnen van kleren en het weven van wol, en onder-

hield seksuele contacten met beide geslachten. Zijn notoire genotzucht bleek niet alleen uit zijn eet- en drinkgewoonten, maar ook uit zijn zelfontworpen grafschrift, waarin hij iedereen aanspoorde zoveel mogelijk van het leven te genieten (2, 23, 1-4).

De parallellen met Dio's Heliogabalus zijn evident. De 3de-eeuwse keizer was van hetzelfde slag als Sardanapalus: een weke, perverse figuur, alleen maar gericht op het najagen van zijn eigen geneugten en op geen stukken na mans genoeg om te regeren. Een diepere, meer gedetailleerde beschouwing achtte Dio Heliogabalus niet waard. De jonge monarch had op het politieke vlak immers niets van betekenis verricht, hij had alleen de Romeinse tradities met voeten getreden ten behoeve van zijn barbaarse god. In Dio's ogen zou niemand zo'n regering serieus kunnen nemen.

Herodianus

Hoewel hij evenmin van Heliogabalus gecharmeerd was als Cassius Dio, legt Herodianus in zijn schildering van de recalcitrante keizer andere accenten. Hij maakt bijvoorbeeld slechts zijdelings melding van de moorden op rijke en vooraanstaande mannen, die in het relaas van Dio ettelijke alinea's in beslag nemen. Het beeld van Heliogabalus als wreedaard, dat bij de senator al niet goed uit de verf kwam, is bij Herodianus nagenoeg afwezig. Net als Dio weet de auteur weinig meer over het bestuur van de priester uit Emesa te vertellen dan dat hij bedenkelijke benoemingen deed: '[De keizer] werd door zulk een grote dwaasheid bevangen dat hij alle mannen van het toneel en van de volkstheaters overbracht naar de belangrijkste van de keizerlijke zaken. (...) En aan zijn slaven of vrijgelatenen gaf hij de bevoegdheden van een consul van de volkeren in handen, omdat ze zich ieder voor zich toevallig hadden onderscheiden bij iets schandelijks' (5, 7,6-7).

De veronderstelde verwijfdheid van Heliogabalus ontbreekt ook bij Herodianus niet. Vol walging beschrijft de auteur hoe de keizer zijn gezicht opmaakte en daarmee zijn mooie uiterlijk bedierf (5, 6,10). Bovendien was Heliogabalus 'verwijfd opgedirkt': hij droeg gouden kettingen en zachte kleding (5,7,8). Toch neemt de beschuldiging van verwijfdheid bij Herodianus lang niet zo'n vooraanstaande plaats in als bij Cassius Dio. Hij kan het zelfs opbrengen om zich positief uit te laten over het uiterlijk van de jongen: '[Heliogabalus] was in de bloei van zijn jeugd en wat gelaat betreft de knapste van alle jongemannen van die tijd. Met het oog hierop nu, dat hij een mooi lichaam, een bloeiende leeftijd en een sierlijke houding in zich verenigde, zouden de jongeman vergelijken met mooie beelden van Dionysos' (5,3,7).

In tegenstelling tot Dio gaat Herodianus uitgebreid in op de culturele achtergrond van de jonge zonnepriester. Hij beschrijft de grote Elagabal-tempel in Emesa en de zwarte steen die erin gehuisvest is. Daarna schetst hij tot in de details een beeld van Heliogabalus, zoals die als hogepriester ten tonele verschijnt en onder begeleiding van muziek voor de steen danst (5, 3,4-8). De toon van de beschrijving is neutraal, maar de lezer is zich er wel meteen van bewust - veel meer dan bij Cassius Dio - dat Heliogabalus in de ogen van de auteur geen Romein is, maar een kind van het oosten, een 'barbaar'.

In de rest van zijn verhaal blijft Herodianus de 'barbaarse' aard van Heliogabalus benadrukken, meestal door hem te contrasteren met alles wat Romeins is. Tijdens zijn verblijf in Nicomedia, waar hij in 218-219 overwinterde toen hij op weg was naar Rome, zou de kersverse keizer de rituelen ter ere van Elagabal met veel enthousiasme hebben voltrokken. Daarbij was hij als hogepriester natuurlijk passend gekleed: 'Hij droeg de kostbaarste soorten kleding, doorweven met purper en goud, dirkte zich op met kettingen en armbanden, en droeg een kroon in de vorm van een tiara, bont bewerkt met goud en met kostbare stenen. Zijn kledingwijze hield het midden tussen

Phoenicische priesterdracht en Meedse opsmuk. Hij walgde van alle Romeinse en Griekse kleding, terwijl hij beweerde zich te onthouden van wol, een goedkoop materiaal. Hem behaagden alleen Chinese weefsels. Hij vertoonde zich onder begeleiding van fluiten en tamboerijnen, blijkbaar zijn god vererend' (5, 5,3-4).

Om de Romeinen vast te laten wennen aan zijn bonte verschijning liet de keizer volgens Herodianus een portret van zichzelf maken en zond dat vooruit naar de senaat. Op het portret stond hij in zijn priestergewaad afgebeeld, terwijl hij offerde aan zijn god. Het was de bedoeling dat dit schilderwerk in het senaatsgebouw zou worden opgehangen, wat volgens Herodianus ook gebeurde. Toen de keizer arriveerde keek dan ook niemand meer vreemd op van zijn kleding (5, 5,6-7). Toch stonden de Romeinen nog heel wat cultuurschokken te wachten, want ook in de hoofdstad zette Heliogabalus zijn 'barbaarse' gedrag onverminderd voort: hij huwde een Vestaalse maagd, roofde het *Palladium* uit de tempel van Vesta en nam deel aan een plechtige stoet, waarin niet hijzelf, maar de zwarte steen in het rijtuig zat, terwijl hij achterstevoren lopend de paarden begeleidde (5, 6,2; 6,3; 6,6-7).

Toen de keizer zijn neef Alexander als zoon en opvolger had geadopteerd, wilde hij deze ook oefenen in zijn eigen gewoonten van 'springen en dansen'. Daar stak Alexanders moeder (Julia Mamaea, de zus van Heliogabalus' moeder Julia Soaemias) echter een stokje voor. De jongen kreeg van haar een degelijke Griekse en Romeinse opvoeding, waarin hij kennismaakte met de worstelvelden en de sportscholen 'van de mannen' - tot grote woede van Heliogabalus (5,7,4-6).

Michael Sommer geeft twee interessante verklaringen voor het beeld dat Herodianus van de Syrische keizer schetst. In de eerste plaats was de geschiedschrijver zelf een in Syrië wonende Griek, die waarschijnlijk weinig begreep van de autochtone bevolking en zich daar ook nadrukkelijk van wilde onderscheiden. In de tweede plaats maakte Herodianus de grote oorlogen tussen de Romeinen en de Perzen mee, die in het tweede kwart van de 3de eeuw losbarstten. Het in 226 herstelde Perzische rijk vormde een geduchte tegenstander, die de Romeinse eenheid ernstig in gevaar bracht. Heliogabalus werd door Herodianus tot een icoon gemaakt van alles wat de Romeinse en Griekse beschaving in de 3de eeuw bedreigde: de gehate oosterling.³

De Vita Heliogabali

De *Vita Heliogabali* in de *Historia Augusta* geeft het meest extreme beeld van Heliogabalus, die in dit werk wordt afgeschilderd als de slechtste keizer uit de Romeinse geschiedenis. Net als bij Cassius Dio en Herodianus wordt de heerser gekarakteriseerd als een wellustige, perverse en verwijfde jongen, die zich totaal niet om het rijksbestuur bekommert en de meest onwaardige personen in de belangrijkste ambten benoemt. Zo wordt een danser tot gardeprefect benoemd, een wagenmenner tot prefect van de wacht en een kapper tot prefect van de graanvoorziening. Andere belangrijke posten gaan naar zwaargeschapen mannen (12, 1-2). Ook de wreedheid van de keizer wordt aangestipt, bijvoorbeeld in het verhaal dat hij zijn gasten tijdens een banket bedolf onder een regen van bloemen, zodat ze stikten (21, 5).

Enkele van de wildste verhalen hebben betrekking op Heliogabalus' onverzadigbare weeldezucht, die in de *Vita Heliogabali* breder wordt uitgemeten dan al zijn andere slechte eigenschappen. De keizer heeft banken van puur zilver en laat tijdens zijn excessieve banketten kamelenhielen, hanenkammen en pauwen- en nachtegalentongen aanrukken (20, 4-5). Zijn honden voert hij ganzenlever (21, 1). Aan zee eet hij nooit vis, maar als hij zich diep in het binnenland bevindt, laat hij vaak allerhande zeevoedsel serveren (13, 8). Hij geeft nooit minder dan honderdduizend sestertiën aan een banket uit, en soms wel drie miljoen (24, 3). Zelfs zijn dood moet een luxe aangelegenheid

zijn: voor het geval hij zich ooit van het leven zou willen beroven, liggen overal koorden van rode en purperen zijde klaar, maar ook gouden zwaarden en edelstenen die zijn gevuld met vergif. De keizer laat zelfs een hoge toren bouwen, met op de grond gouden platen, zodat hij zich daarop te pletter kan storten (33, 2-6). Alles staat bij hem in het teken van de weelde.

Tegenwoordig wordt vaak aangenomen dat de *Historia Augusta* is geschreven door een heidense senator aan het einde van de 4de eeuw. Het christendom was toen inmiddels tot Romeinse staatsgodsdienst verheven. Volgens Theo Optendrenk pleitte de auteur van het werk, zelf aanhanger van een religie die in de verdrukking was geraakt, met zijn biografie van Heliogabalus voor religieuze tolerantie.⁴ De keizer wordt voorgesteld als een tiran die alle andere goden aan Elagabal ondergeschikt wilde maken: 'Alle goden waren niet meer dan bedienden van zijn god, zo zei hij' (7, 4). Elders wordt zelfs gesuggereerd dat de keizer alle andere religies wilde vernietigen: 'En niet alleen de godsdienstige plechtigheden van de Romeinen wilde hij afschaffen maar die van de hele wereld' (6,7).

Tegenover de monotheïstische dreiging van Heliogabalus staat de religieuze tolerantie van zijn neef en opvolger Alexander. Deze had in zijn persoonlijke *lararium* naast beelden van vergoddelijkte keizers beelden van onder anderen Abraham, Christus, Orpheus en de filosoof Apollonius staan (*Vita Alexandri*, 29, 2). In de *Historia Augusta* is het dus niet meer zozeer de oosterse, 'barbaarse' afkomst van Heliogabalus die onder vuur ligt, zoals bij Cassius Dio en met name Herodianus. De kritiek is vooral gericht tegen de religieuze onderdrukking die deze heerser zogenaamd zou hebben uitgeoefend. Het religieuze beleid van Heliogabalus vormt in dit werk een onderdeel van zijn despotisme, dat verder wordt uitgewerkt door middel van beschuldigingen die alle 'slechte' keizers ten deel vallen: wreedheid, losbandigheid, weeldezucht en corruptie.

Etiketten

Het is bijzonder lastig om uit de historiografische brij van beschuldigingen, roddels en sterke verhalen iets over de werkelijke Heliogabalus te destilleren. Niettemin lijkt het er sterk op dat de keizer het slachtoffer is geworden van de geschiedschrijvers. Zowel Cassius Dio en Herodianus als de auteur van de *Vita Heliogaboli* hebben, vanuit hun eigen wereldbeeld, allerlei negatieve etiketten op de Syrische monarch geplakt. In de moderne geschiedschrijving vinden we deze etiketten vaak nog steeds terug - onder anderen bij Robert Turcan en Roland Villeneuve, die beiden een monografie aan de keizer hebben gewijd, maar ook in standaardwerken van een meer algemeen karakter, zoals de *Roman Imperial Coinage* en de *Cambridge Ancient History*.

Als we werkelijk objectiever pretenderen te zijn dan onze antieke collega's, is het zaak om feit en fictie zo goed mogelijk te scheiden. Wie de vele gemeenplaatsen omtrent Heliogabalus niet van enkele duidelijke vraagtekens voorziet, doet geen historisch onderzoek, maar schrijft een historische roman.

Korte bibliografie

* Antieke bronnen

De vertalingen uit de biografie van Heliogabalus in de *Historia Augusta* zijn afkomstig uit: V. HUNINK, *Het schandelijke Leven van Heliogabalus, de decadentste keizer van Rome* (Amsterdam 2001).

Mijn dank aan Inge Mennen voor de hulp met de overige vertalingen.

* Moderne literatuur

A. ARTAUD, *Héliogabale, ou l'anarchiste couronné* (Paris 1934).

- L. DE BLOIS, Emperor and empire in the works of Greek-speaking authors of the third century AD, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 34.4 (1998) 3391-3443.
- C.W. BOWERSOCK, Herodian and Elagabalus, *Yale Classical Studies* 24 (1975) 229-36.
- M. FREY, *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal* (Stuttgart 1989).
- G.H. HALSBERGHE, *Het rijk van de zonnegod: de eredienst van Sol Invictus* (Antwerpen-Utrecht 1972).
- J.S. HAY, *The Amazing Emperor Heliogabalus* (Roma 1911).
- B. ISAAC, *The Invention of Racism in Classical Antiquity* (Princeton/Oxford 2004).
- TH. OPTENDRENK, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta* (Bonn 1969).
- M. PIETRZYKOWSKY, Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.16.3 (1986) 1806-1825.
- A. SCHEITHAUER, Die Regierungszeit des Kaisers Elagabal in der Darstellung von Cassius Dio und Herodian, *Hermes* 118 (1990) 335-56.
- M. SOMMER, Elagabal - Wege zur Konstruktion eines "slechten" Kaisers, *Scripta Classica Israelica. Yearbook of the Israel Society for the Promotion of Classical Studies* 23 (2004) 95-110.
- R. SYME, *Historia Augusta Papers* (Oxford 1983).
- G.R. THOMPSON, *Elagabalus, Priest-Emperor of Rome* (Kansas 1972).
- R. TURCAN, *Héliogabale et le sacre du soleil* (Paris 1985).
- R. VILLENEUVE, *Le divin Héliogabale. César et prêtre de Baal* (Paris 1984).

Noten

- 1 In feite was dit lot al één eerdere keizer ten deel gevallen, namelijk Vitellius, die in 69 n.Chr. kort de scepter over het Romeinse rijk zwaaide (Suetonius, *Vitellius*, 17, 2).
- 2 Voor een uitgebreide bespreking van het Romeinse stereotype beeld van 'de Syriër', zie Isaac (2004) 335-51.
- 3 Zie Sommer (2004) 109-110.
- 4 Zie Optendrenk (1969) 12.

VERTAALWEDSTRIJD 2005

Ook dit jaar biedt het NKV iedereen weer de kans om haar of zijn vertaaltalenten te laten zien. We hopen dat velen zich uitgedaagd voelen om mee te doen. We wensen iedereen veel succes bij de voorbereiding.

Voor deelname gelden de volgende regels.

1. Een inzending mag vertalingen bevatten van alledrie de teksten, maar dit is niet verplicht. Eén of twee teksten mag ook. De gekozen teksten moeten wel volledig worden vertaald. Voor elke tekst zijn beloningen (een eerste prijs en 'eervolle vermeldingen') beschikbaar, voor zowel scholieren als niet-scholieren (vgl. punt 4).
2. Vrij vertalen mag en wordt door de jury zeer gewaardeerd, bewerken of parafaseren niet. Dit betekent onder meer dat wezenlijke elementen van het origineel niet mogen wegblijven uit de vertaling.
3. Een vertaling in verouderd Nederlands, hoe goed ook gemaakt, heeft weinig kans op een prijs. De jury verwacht vertalingen in goed verzorgd en prettig leesbaar, hedendaags Nederlands. Een eventuele poëtische of speciale kleur van het origineel moet natuurlijk zijn weerslag krijgen in de vertaling.
4. Uw inzendingen moeten
 - voldoende gefrankeerd zijn
 - in viervoud en op A4 formaat zijn
 - in de rechterbovenhoek van de vertaling de aanduiding S (scholier) of N (niet-scholier) dragen
 - geen naam op de vertaling zelf hebben, maar een zelfgekozen motto. (Sommige trouwe deelnemers verraden hun identiteit door jaren achtereen hetzelfde motto te gebruiken. Gelieve daarom per jaar een nieuw motto te kiezen.)
 - voorzien zijn van een gesloten enveloppe met op de buitenzijde het zelfgekozen motto, en binnenin een briefje met uw volledige naam en adresgegevens, bij voorkeur getypt of geprint.
5. De inzendingen moeten uiterlijk 1 juli 2005 binnen zijn.
6. Insturen naar: Dr. V.J.Chr. Hunink
Radboud Universiteit Nijmegen
Opleiding GLTC, 9.08
Postbus 9103
NL- 6500 HD Nijmegen
Op de enveloppe a.u.b. vermelden: 'Vertaalwedstrijd NKV 2005'
7. Uitslag volgt in het najaar van 2005. De jury kent de prijzen en eervolle vermeldingen toe. De officiële prijsuitreiking vindt plaats op de Verbondsdag van het NKV. Nadere berichten over plaats en tijd staan t.z.t. in *Hermeneus*. Enkele bekroonde vertalingen worden bovendien in *Hermeneus* gepubliceerd. Alle deelnemers krijgen in het najaar bericht.
8. Over de uitslag van de wedstrijd kan niet worden gecorrespondeerd.
9. De jury bestaat uit Dianne Vanherp, Wim Verbaal en Vincent Hunink.

Latijns proza: Hiëronymus

Weinig schrijvers uit de oudheid beschikken over een even virulente stijl als de kerkvader en bijbelvertaler Hiëronymus. Deze komt vooral tot uiting in zijn brieven, waarin hij alle mogelijke onderwerpen aansnijdt en zich dikwijls van een verrassende zijde laat zien. De volgende passage uit een brief (3.4) aan zijn boezemvriend Rufinus, met

wie het later tot een pijnlijke en schandaal verwekkende breuk komt, beschrijft de levenskeuze van een gemeenschappelijke vriend uit hun studiejaren, Bonosus, die zich als heremiet op een onbewoond eiland heeft teruggetrokken. In de beschrijving van het rotsige eiland laat Hiëronymus al, zijn talenten als verteller zien.

Ecce puer, honestis saeculo nobiscum artibus institutus, cui opes adfatim, dignitas adprime inter aequales, contempta matre, sororibus et carissimo sibi germano, insulam pelago circumsonante navifragam, cui asperae cautes et nuda saxa et solitudo terrori est, quasi quidam novus paradisi colonus insedit. Nullus ibi agricolarum, nullus monachorum, ne parvulus quidem quem nosti Onesimus, quo velut fratre minusculo fruebatur, in tanta vastitate adhaeret lateri comes. Solus ibi, immo iam Christo comitante non solus, videt gloriam Dei, quam apostoli nisi in deserto non viderant. Non quidem conspicit turratas urbes, sed in novae civitatis censu dedit nomen suum. Horrent sacco membra deformi, sed sic melius obviam Christo rapietur in nubibus. Nulla euriporum amoenitate perfruitur, sed de latere domini aquam vitae bibit.

Propone tibi ante oculos, amice dulcissime, et in praesentiam rei totus animo ac mente convertere; tunc poteris laudare victoriam, cum laborem proeliantis agnoveris. Totam circa insulam fremit insanum mare et sinuosis montibus inlucum scopulis aequor reclamant; nullo terra gramine viret; nullis vernans campus densatur umbraculis; abruptae rupes quasi quendam horroris carcerem claudunt. Ille securus, intrepidus et totus de apostolo armatus nunc Deum audit, cum divina relegit, nunc cum Deo loquitur, cum dominum rogat, et fortasse ad exemplum Iohannis aliquid videt, dum in insula commoratur.

Commentaar:

- r. 1 *1 puer: Bonosus, die blijkbaar een (jongere ?) studiegenoot van Hiëronymus en Rufinus was*
2 cui: leidt de onvolledige betrekkelijke bijzin in (het werkwoord esse is weggelaten): cui opes adfatim, dignitas adprime inter aequales
- r. 2 *cui : leidt een nieuwe bijzin in met een ander antecedent*
- r. 5 *Onesimus: verder onbekende vriend, van Rufinus en Hiëronymus*
- r. 7 *videt gloriam Dei, quam apostoli nisi in deserto non viderant: ongetwijfeld. een zinspel op de Transfiguratie (zie Mt. 17)*
- r. 9 *euriporum amoenitas: Hiëronymus doelt met de euripori op de fonteinen en openbare waterleidingen van de Romeinse steden*
- r. 14-15 *totus de apostolo armatus: zinspel op Paulus' brief aan de Efeziërs 6, 11-17, waar hij de wapenrusting van de christen beschrijft*
- r. 15 *cum divina relegit: met divina bedoelt Hiëronymus divina scripta, d.w.z. de bijbel*
- r. 14-16 *in zijn laatste zin somt Hiëronymus drie aspecten van het kluizenaarsleven op: lectuur van de Heilige Schrift, gebed en soms misschien ook visioenen*

Latijnse poëzie: Tibullus

Een dichter uit de volle bloei van de klassieke periode die over het algemeen te weinig aandacht krijgt, is de jong gestorven Albius Tibullus. Tibullus is de zanger van de liefdesmelancholie, van dromerige verzen vol Weltschmerz en met een nooit zwijgend verlangen naar het landleven. Met de geliefde Delia op het platteland te wonen, samen de schapen te hoeden, de druiven te oogsten en de rijke Messalla op een fruitmaaltijd uit eigen tuin te mogen onthalen: het zijn de dromen van een jongeman uit de stad die moet zien hoe zijn geliefde de voorkeur geeft aan een rijke vrijer. Het verdriet is des te

schrijnender, omdat Tibullus in de eerste verzen van volgende elegie (I.5) de angsten en zorgen beschreven heeft, waaraan hij ten prooi was tijdens het ziekbed van Delia. Weemoedig denkt hij nu terug aan de dromen die hij op dat moment koesterde.

Omnia persolvi: fruitur nunc alter amore,
et precibus felix utitur ille meis.
At mihi felicem vitam, si salva fuisses,
fingebam demens, sed renuente deo. 20
Rura colam, frugumque aderit mea Delia custos,
area dum messes sole calente teret,
aut mihi servabit plenis in linteribus uvas
pressaue veloci candida musta pede;
consuescet numerare pecus, consuescet amantis 25
garrulus in dominae ludere verna sinu.
Illa deo sciet agricolae pro vitibus uvam,
pro segete spicas, pro grege ferre dapem.
Illa regat cunctos, illi sint omnia curae,
at iuuet in tota me nihil esse domo. 30
Huc veniet Messalla meus, cui dulcia poma
Delia selectis detrahat arboribus;
et tantum venerata virum hunc sedula curet,
huic paret atque epulas ipsa ministra gerat.
Haec mihi fingebam, quae nunc Eurusque Notusque 35
iactat odoratos vota per Armenios.
Saepe ego temptavi curas depellere vino,
at dolor in lacrimas verterat omne merum.
Saepe aliam tenui, sed iam cum gaudia adirem,
admonuit dominae deseruitque Venus. 40
Tunc me discedens devotum femina dixit
et pudet et narrat scire nefanda meam.

Commentaar:

Algemeen: Hoewel Tibullus' gedichten aan erg complexe structuren beantwoorden, stond, zijn stijl al in de oudheid bekend, om zijn eenvoud en zuiverheid. Dit betekent niet dat zij geen verfijning zouden kennen. Het weloverwogen spel met de werkwoorden in deze passage bewijst hoeveel aandacht Tibullus aan zijn verzen besteedde.

vs. 17 omnia persolvi: Tibullus heeft in de voorgaande verzen beschreven hoe hij alle offeriten heeft uitgevoerd, om voor Delia een voorspoedig herstel af te dwingen van de goden

vs. 22 area ... teret: een dergelijke personificatie van de dorsvloer is ook te vinden bij Vergilius

vs. 25 consuescet ... consuescet: let goed, op de wisseling van het onderwerp in deze verzen vss. 27-28 in deze verzen worden de offergaven beschreven die de boer brengt in de hoop op een goede oogst

vs. 27 deo ... agricolae: waarschijnlijk is hier Silvanus mee bedoeld

vss. 29-30 ook in de andere elegieën van Tibullus komt Delia over als een vrouw die de baas wil zijn en zich niet aan haar minnaar wenst te onderwerpen

vs. 31 Messalla: Marcus Valerius Messalla Corvinus was Tibullus' patroon en had evenals Maecenas een literaire kring, waartoe naast Tibullus zeker ook de jonge Ovidius behoorde. Zijn bezoek in vss. 31-34 vormt in Tibullus' fantasie het

hoogtepunt, waarbij opnieuw Delia centraal staat. Haar eerbied voor de aan zienlijke gast grenst aan het religieuze.

vss. 35-36 *haec ... quae...vota lees haec vota quae*

vs. 36 *odoratos ... Armenios: er lijkt niets achter Tibullus' beeld, van het 'geurige Armenië' gezocht te moeten worden; meestal werden Arabië of Indië met parfums en geuren geassocieerd; Armenië lijkt eerder gekozen als één van de verre oostelijke uithoeken die nog min of meer onder de Romeinse invloedsvaer vallen*

vs. 41 *devotum: heeft hier de betekenis van 'behekst, betoverd,' of ook 'onder invloed van een bezwering'*

vss. 41-42 *de beide vrouwen worden in deze verzen tegen elkaar uitgespeeld: de femina is het andere meisje (alia in vs. 39) dat Tibullus opzoekt om Delia te vergeten, terwijl hij over haarzelf spreekt als meam*

Grieks proza Herodotos

Herodotos' Geschiedenis dankt een groot deel van zijn populariteit aan de vele anekdotes die hij inlast. Eén van de bekendste is wel die rond de ring van Polykrates, tiran van Samos (III. 40-43). Omdat Polykrates' macht zo snel toenam en hij bij al zijn ondernemingen succes leek te boeken, gaf Amasis, koning van Egypte, hem de raad om vrijwillig afstand te doen van zijn dierbaarste bezit en zo de nijd van de goden niet over zich te roepen. Polykrates kiest een ring die hem erg aan het hart lag en werpt deze in volle zee overboord. Het vervolg is welbekend, maar wat meestal vergeten wordt, is de conclusie die Amasis uit de gebeurtenis trok.

Πέμπτη δὲ ἡ ἕκτη ἡμέρη ἀπὸ τούτων τάδε οἱ συνήνεικε γενέσθαι. ἀνήρ ἀλιεύς λαβὼν ἰχθὺν μέγαν τε καὶ καλὸν ἠξίου μιν Πολυκράτει δῶρον δοθῆναι· φέρων δὴ ἐπὶ τὰς θύρας Πολυκράτει ἔφη ἐθέλειν ἐλθεῖν ἐς ὄψιν, χωρήσαντος δὲ οἱ τούτου ἔλεγε διδούς τὸν ἰχθὺν „ὦ βασιλεῦ, ἐγὼ τόνδε ἐλὼν οὐκ ἐδικαίωσα φέρειν ἐς ἀγορὴν, καίπερ ἐὼν ἀποχειροβίτος, ἀλλὰ μοι ἐδόκεε σεῦ τε εἶναι ἄξιος καὶ τῆς σῆς ἀρχῆς· σοὶ δὴ μιν φέρων δίδωμι.» ὁ δὲ ἤσθεις τοῖσι ἔπεισι ἀμείβεται τοῖσιδε. «κάρτα τε εὖ ἐποίησας καὶ χάρις διπλῆ τῶν τε λόγων καὶ τοῦ δώρου, καὶ σε ἐπὶ δεῖπνον καλέομεν.,, ὁ μὲν δὴ ἀλιεύς μέγα ποιεύμενος ταῦτα ἦε ἐς τὰ οἰκία, τὸν δὲ ἰχθὺν τὰμνοντες οἱ θεράποντες εὐρίσκουσι ἐν τῇ νηδύι αὐτοῦ ἐνεοῦσαν τὴν Πολυκράτεος σφρηγίδα. ὡς δὲ εἰδόν τε καὶ ἔλαβον τάχιστα, ἔφερον κεχαρηκότες παρὰ τὸν Πολυκράτεια, διδόντες δὲ οἱ τὴν σφρηγίδα ἔλεγον ὅτεω τρόπῳ εὐρέθη. τὸν δὲ ὡς ἐσηλθε θεῖον εἶναι τὸ προῆγμα, γράφει ἐς βυβλίον πάντα τὰ ποιήσαντά μιν οἷα καταλελάβηκε, γράψας δὲ ἐς Αἴγυπτον ἐπέθηκε.

ἐπιλεξάμενος δὲ ὁ Ἄμασις τὸ βυβλίον τὸ παρὰ τοῦ Πολυκράτεος ἦκον, ἔμαθε ὅτι ἐκκομῖσαι τε ἀδύνατον εἶη ἀνθρώπῳ ἀνθρώπων ἐκ τοῦ μέλλοντος γίνεσθαι προῆματος, καὶ ὅτι οὐκ εὖ τελευτήσῃν μέλλοι Πολυκράτης εὐτυχέων τὰ πάντα, ὅς καὶ τὰ ἀποβάλλει εὐρίσκει. πέμψας δὲ οἱ κήρυκα ἐς Σάμον διαλύεσθαι ἔφη τὴν ξεινίην.

τοῦδε δὲ εἵνεκεν ταῦτα ἐποίηε, ἵνα μὴ συντυχίης δεινῆς τε καὶ μεγάλης
Πολυκράτεια καταλαβούσης αὐτὸς ἀλγήσειε τὴν ψυχὴν ὡς περὶ
ξείνου ἀνδρός.

Over de auteurs van de artikelen

DRS. H. DE GREEVE is oud-docent klassieke talen.

PROF. DR. A.S. HARTKAMP is Procureur-generaal bij de Hoge Raad der
Nederlanden en hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

DRS. MARTIJN ICKS studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit
Nijmegen. Sinds juni 2004 is hij aan dezelfde instelling verbonden als junior-
onderzoeker, waar hij onderzoek doet naar keizer Heliogabalus en diens
Nachleben in kunst, literatuur en wetenschap, van de oudheid tot nu.

J.M.F. VAN REETH is classicus en oosters filoloog. Hij publiceert vooral over
vergelijkende godsdienstgeschiedenis van de late oudheid en de vroege
islamitische middeleeuwen, voornamelijk met betrekking tot Syrië.

BOEKEN

Paul Elsen. *Het Latijnse Brugge. De Kassieke Oudheid. in het Brugse stadsbeeld. Uitgaven West-Vlaamse Gidsenkring, Brugge 2003. Gen. 166 pp. ISBN 90 77203 02 8.*

Brugge, stad met een rijk bouwkundig patrimonium, die toeristen aantrekt uit heel de wereld: ze kuieren er langs idyllische reien, schilderachtige straatjes en pleintjes, staan in bewondering voor de variëteit van monumentale gebouwen en heel bijzondere of zeer rijk versierde gevels...

Maar zij die echt cultuurhistorisch geïnteresseerd zijn, verlangen meer: informatie over de bouwgeschiedenis van huizen en monumenten, hun diverse functies doorheen de tijd, de bouwheer en de bewoners, informatie die alleen een goede gids hun kan geven. Het hier voorgestelde werk kan dat: de auteur heeft er een massa literatuur voor geraadpleegd en is bovendien zelf zo blijkt meermaals - in de archieven opzoeken gaan doen.

Maar deze gids geeft nog meer. Want de auteur, Paul Eisen, is niet alleen al 20 jaar gids van Brugge, hij is bovendien - en vooral - classicus, leraar en zelfs inspecteur en pedagogisch adviseur. Hij houdt - dat er vaar je bij de lectuur van zijn boek - van het Latijn, van de Latijnse schrijvers, van de klassieke humaniora, van de antieke cultuur.

Hij heeft alle Latijnse opschriften in Brugge genoteerd, geeft er de vertaling van en verklaart wat zij te vertellen hebben. Hij citeert eventueel ook de context waaraan ze zijn ontleend: Zo geeft de auteur graag- telkens met een mooie vertaling, die hij soms wel aan anderen, onder meer aan M. d'Hane-scheltema, ontleende - stukjes Horatius, Vergilius, Ovidius, Cicero, Plinius, maar ook Erasmus, Vives, Ortelius, Sanderus, Guicciardini en zelfs uit de Vulgaatvertaling van de Makkabeeënboeken en de Apocalyps (Maar bij de vertaling van deze laatste heeft hij zich blijkbaar wel even te zeer laten leiden door de Willibrord-vertaling 'uit de grondtekst')...om slechts de meest bekenden te noemen.

De auteur verzamelde echter nog meer: al die talrijke mythologische beelden en medaillons, die zo vele Brugse gevels sieren... en zelfs voor klassiek geschoolden vaak moeilijk te interpreteren zijn. Niet alleen weet hij ze allemaal te identificeren en te noemen met hun Latijnse en hun Griekse naam, hij geeft ook telkens bondig het verhaal van de mythe eromheen en, als er verschillende op één gevel staan, verklaart hij ook de zin van hun samenzijn. Zelfs het prachtige moderne beeld van Jef Claerhout, een koets met goden op het Walplein, wordt hier met een heel verhaal toegelicht.

Dit boek is dus duidelijk een goudmijn aan boeiende, leerzame en aangename lectuur: niet minder dan zes indices helpen de lezer om teksten, mythen, locaties, historische personen, gebouwen en voorwerpen terug te vinden. En tussen die overvloed zal men een slippertje van de auteur niet kwalijk nemen: op p. 56 noemt hij het college van de Jezuïeten in 1575 'de intrede van de Klassieke Oudheid in Brugge!', terwijl reeds in de eerste helft der 16de eeuw o.a. niemand minder dan Juan Luis Vives actief was in Brugge (p. 49) en Erasmus al in 1526 Brugge bepaalde als een *Athenae Belgicae* (p. 17). De plezierigste lapsus is wel, dat op p. 95 Artemis tweelingbroer van Apollo wordt genoemd! De auteur zelf vroeg trouwens reeds bij voorbaat begrip daarvoor: 'Quandoque bonus dormitat Homerus' (p. 19).

Is het dan ook wel een wandelgids? Jazeker, de auteur heeft al die historische, mythologische en literaire toelichting geordend in één lange wandeling, alleszins te lang voor één wandeling, maar men kan natuurlijk eender waar de rondgang beginnen: de kaart op de binnenzijde van de kaft kan je op elke plaats in Brugge bij het juiste hoofdstuk in het boek brengen. De inhoudstafel vooraan geeft je bovendien een opsomming van de inhoud in de volgorde waarin die behandeld wordt.

Wandelend in Brugge of lezen thuis: met deze gids laat de Klassieke Oudheid je niet los!
JACQUES DE BIE

Inleiding Latijn

Tore Janson, *Latijn; cultuur, geschiedenis en taal*. Vertaald door Akke en Harm Pinkster, Amsterdam University Press/ Salomé, Amsterdam 2004. 252 pp. ISBN 90 5356 711 9. € 34,50.

Veel lezers van Hermeneus hebben op een of andere manier te maken gekregen met het Latijn: op school of universiteit, of via hun belangstelling voor literatuur, kunst of geschiedenis van de oudheid. Maar de kennis van dat Latijn zal niet bij iedereen op het peil zijn dat hij of zij eigenlijk wenst. Voor al diegenen die hun kennis van het Latijn willen opfrissen of er een serieus begin mee willen maken zonder meteen een complete cursus te gaan volgen, is er nu eindelijk een verantwoord, goed leesbaar boek.

In *Latijn* van de Zweedse hoogleraar Latijn Tore Janson krijgt de lezer een handzaam overzicht van de groei van het Latijn als taal van een stadje in Latium tot wereldtaal. In de eerste 80 bladzijden blijft de aandacht daarbij gericht op de Romeinse wereld. Jansons uitgangspunt is de taal, maar hij behandelt hierin vooral de Romeinse cultuur en haar ontwikkeling. Uiteraard is hierbij veel plaats ingeruimd voor de Latijnse literatuur, waarvan in feite een kort overzicht wordt gegeven.

Het middendeel van het boek, zo'n 70 bladzijden, 'Latijn en Europa', schetst het voortleven van het Latijn. Het bevat bijvoorbeeld instructieve paragrafen over uitspraak en spelling in de Middeleeuwen, de rol van Latijn in het Nederlandse onderwijs, tekstkritiek, Middeleeuws Latijnse poëzie, de Renaissance en Latijn in medische en biologische terminologie - om maar een greep te doen. Alles wordt helder en in duidelijke taal uiteengezet, zonder dat de auteur voor zijn lezers op de knieën gaat of 'jelig' wordt, zoals helaas wel eens gebeurt in populaire boeken over Latijn. Het schrijfniveau lijkt nog het meest op dat van goede wetenschapbijlagen in serieuze kranten.

Het slotgedeelte van het boek geeft een 'beknopte grammatica', die feitelijk alleen de vormleer omvat. Rijtjes ontbreken niet, maar het accent ligt hier ook op de heldere uitleg. Een ruim 60 bladzijden tellende woordenlijst besluit het boek. Hierin zijn tevens gezegden en spreuken opgenomen, misschien om de relatieve saaiheid van zo'n lijst wat te doorbreken.

Dit laatste gedeelte van het boek is zeker niet het belangrijkste: er zijn andere uitgaven waarin men vormleer en woordenschat van het Latijn kan leren kennen. Maar de rest is beslist welkom en vervult een duidelijke leemte in het Nederlandse taalgebied. Het is verbluffend hoeveel relevante informatie Janson in kort bestek weet te geven zonder dat de leesbaarheid ooit in gevaar komt. Sympathiek zijn ook de verbanden die steeds worden gelegd tussen gehanteerde Latijnse begrippen en hiervan afgeleide woorden in moderne talen. Het boek is daarmee ook uitnodigend en leerzaam voor lezers zonder voorkennis van het Latijn.

Het oorspronkelijk Zweedse boek is eerder in het Engels vertaald. Voor de Nederlandse vertaling tekende onder meer Harm Pinkster, de bekende samensteller van het tegenwoordig gangbare woordenboek *Latijn*. Dit alles wekt vertrouwen en staat garant voor hoge kwaliteit. Het boek is niet bedoeld voor Latinisten, maar wie alles wat erin staat in zijn hoofd zou hebben, is al een heel eind op weg. Het is in elk geval uitstekend geschikt voor wie iets wil leren over het Latijn. Voor docenten Latijn kan het trouwens ook goede diensten bewijzen, vanwege de handzame overzichten van alle deelonderwerpen. Kortom, deze uitgave is warm aanbevolen voor iedereen in Nederland en Vlaanderen die hart heeft voor Latijn.

VINCENT HUNINK